

JAARBOEK

VAN HET

EUROPEES

GENOOTSCHAP

VOOR

MUNT- EN

PENNINGKUNDE

20
19

INHOUDSTAFEL

<i>In memoriam</i> Juliaan Taelman	
Verantwoordelijken van het EGMP	I
Afdelingen van het EGMP	II
Verlag van de AV van het EGMP FV (25/V/2019)	VI
Recensies	209

Huguette TAYMANS	
Marcel Vandeplassche, een pionier in de veterinaire verloskunde	1
Hugo VANHOUDT	
De Gentse nobel 1582 met twee ineengeslagen handen onder een kroon	10
Eddy KERSENS	
Gutenberg en zijn drukpers op munten en medailles	40
Jeannine JACOBS-DE CONINCK	
Belgische Burgerwacht & Engelse <i>Riflemen</i>	71
Patrick PASMANS	
De prijspenningen van de Landsbond der Belgische Bakkersbazen	89
Luc VAN EECKHOUDT	
De 'Ten Langveld'-medaille 1882/1982/2017 te Hakendover	98
Rudy DILLEN	
Commagene – de muntslag van Antiochus I Theos herbekeken	104
Joris FREDERICKX	
<i>Saint George</i> op munten van Engeland en het Verenigd Koninkrijk	116
William VAN HEMELRYCK	
Functie en gebruik van sceatta's als munt van de getaxeerde handel	136
René WAERZEGGERS	
Een enigmatische Luikse denarius herontdekt	173
Fons VAN BAELEN	
De muntvondst van Vaalbeek	176
Hendrik VAN CAELENBERGHE	
Twee opmerkelijke kortes voor Filips II	197
Jan MOENS	
De gouden leeuw (<i>lion d'or</i>) 1790 van de Verenigd Belgische Staten	201

FUNCTIE EN GEBRUIK VAN SCEATTA'S EEN MUNT VOOR DE GETAXEERDE HANDEL ? *

William VAN HEMELRYCK

Samenvatting

UIT DE GEDEVALUEERDE TREMISSSES ontstonden de zilveren sceatta's^[1]. Deze eerste zilveren munten worden vaak in één adem genoemd met internationale handel. Het archeologisch bestand lijkt het beeld van een handelsmunt echter tegen te spreken: de meeste types sceatta's vertonen een eerder lokaal circulatiepatroon, en in de vroegste fasen van de sceatta's zijn de muntvondsten schaars in de *emporia* (vb. York) of zijn er nauwelijks sporen van grootschalige handel of uitwisseling (Dorestad)^[2]. De echte expansie van deze *emporia* vond vooral plaats in de laatste fasen van de sceatta's (vanaf 730) of later. Bovendien was er nog geen sprake van een echt gemonetiseerde economie.^[3]

Om de functie van deze zilveren munten te achterhalen, moeten we terugkeren naar hun producenten. Daarbij is het relevant om sceatta's te begrijpen tegen de achtergrond van hun ontstaan, nl. als opvolgers of zelfs als eindresultaat van de geleidelijke devaluatie van de gouden tremisses.^[4] Het is dus waarschijnlijk dat de oorspronkelijke functie van de sceatta's gelijkaardig was aan die van de tremisses.

Verder is het ook belangrijk om de aandacht te vestigen op de munt- en markt-economie uit de late 7de en begin 8ste eeuw, op de manier waarop handel gedreven werd, en op de rol die munten hierbij speelden. Deelname aan de internationale handel was een erg kostelijke bezigheid, en de handel in goedkope bulkgoederen moet bijgevolg een weinig rendabele activiteit zijn geweest.^[5] Maar als de handelswaar dan vooral bestond uit kostbare objecten, doet dat de vraag rijzen of de kleine zilveren munten wel geschikt waren voor zulke dure aankopen: je zou bij wijze van spreken zakken geld nodig hebben voor een transactie.

De functie van sceatta's was wellicht anders: de *emporia* en productieplaatsen waren relatief vaak gelegen in de nabijheid van – en dus gecontroleerd door – een koninklijke of geestelijke instelling, die ook instond voor de muntproductie. De sceatta's kunnen waarschijnlijk beter gezien worden als een fiscaal instrument in de administratie van deze instellingen, die onder andere moesten bijdragen tot hun nauwgezetere controle op de handel.^[6]

* Bachelorpaper aangeboden binnen de opleiding Bachelor in de Archeologie aan de KU Leuven. Promotor: prof.dr. J. van Heesch. Academiejaar 2017-2018.

[1] Hines 2010, p. 161; Spufford 1988, p. 27; Metcalf 1994, pp. 63, 66-67 en 77.

[2] Metcalf 1984A, p. 34; Loveluck 2012, p. 145; van Es & Verwers 2015, pp. 129, 303, 380-381.

[3] Grierson 1991, p. 3.

[4] Hines 2010, p. 161; Spufford 1988, p. 27; Metcalf 1994, pp. 63, 66-67 en 77.

[5] Unger 1980, p. 61-62; Jones 1993, p. 662.

[6] Metcalf & op den Velde 2009, p. 182; Naismith 2014A, p. 273-274.

Inleiding

In de late 7de eeuw vond de overschakeling van gouden naar zilveren munten plaats en werden de sceatta's in het leven geroepen. Ze zouden al snel langs beide zijden van het Kanaal worden aangetroffen, tot zelfs in het oostelijke deel van de Noordzee in Jutland.^[7] In dit artikel gaan we op zoek naar de primaire functie die deze munten werd toebedeeld, en hoe hun gebruik zich weerspiegelt in het archeologische bestand. Dit artikel beoogt daarbij een synthese te brengen op basis van een onderzoek gesteund op historische, numismatische en archeologische bronnen. Daarbij wegen voornamelijk archeologische en numismatische elementen door, zonder natuurlijk de historische context uit het oog te verliezen. De analyse is dan ook in hoofdzaak gebaseerd op circulatiepatronen van munten en hun vondstcontexten op archeologische sites.

Dit artikel bestaat uit vier delen: een beschrijvend deel, gevolgd door een bespreking van de sceatta's in de Angelsaksische koninkrijken, een deel over sceatta's op het Europese vasteland, en een meer analyserend-hypothetiserend deel, waarna het artikel tot een besluit komt.

Deel 1 vangt aan met een korte bespreking van 'sceatta' als term en wordt gevolgd door een korte schets van de evolutie van deze munten.

In Deel 2 worden de sceatta's in de Angelsaksische koninkrijken besproken vanuit een historische, religieuze, politieke en economische context. Daarnaast besteedt dit artikel ook aandacht aan de circulatiepatronen van de sceatta's, inclusief een aantal belangrijke sites en landschappen. Deel 2 sluit af met een bespreking van sceatta's in Angelsaksische graven.

In Deel 3 komen de sceatta's van het Europese vasteland aan bod. Dit deel bestaat uit een bespreking van de circulatiepatronen van de munten en van een aantal belangrijke sites en landschappen. De historische context wordt ook hier niet onbehandeld gelaten, maar de auteur heeft besloten om deze te bespreken in de context van de site 'Dorestad', aangezien dit *emporium* een lange tijd de grens heeft uitgemaakt tussen Groot-Friesland en het Frankische Rijk, waardoor zijn geschiedenis onlosmakelijk verbonden is met de geschiedenis van het bredere circulatiegebied van de sceatta's.

Deel 4 is een analytisch stuk, waarbij aan de hand van de gegevens uit het beschrijvende deel wordt gespeurd naar de oorsprong en functies van de sceatta's. Daarbij wordt stapsgewijs te werk gegaan: eerst wordt op zoek gegaan naar de makers van de munten, die volgens de auteur van dit artikel samenvallen met het doelpubliek van deze munten; daarna wordt nagegaan waarvoor deze munten konden worden gebruikt en wie de meest logische gebruikers waren, om vervolgens te proberen de primaire functie van de sceatta's te bepalen.

Dit deel wordt gevolgd door een besluit, waarin de bevindingen nog eens kort worden samengevat.

[7] Hodges 1982, p. 111; Spufford 1988, p. 29.

DEEL 1

Terminologie

De term 'sceatta' verschijnt voor het eerst in de 7de eeuw, in een wettekst van koning Æthelbert van Kent, en verwijst naar een waarde-eenheid.^[8] De term zelf is afgeleid van het Germaanse 'scoat'. Mogelijk werden deze munten 'pennies' genoemd.^[9] Zelf betekent 'scoat' schat, wat wel kan worden gezien als een accurate benaming voor munten uit de voorafgaande periodes. Een echte munt-economie bestond immers nog niet, en de muntomloop werd vooral gevoed met oudere stukken uit schatvondsten.^[10] Anderzijds kan 'scoat' ook verwant zijn aan het Engelse woord 'scatter', wat impliceert dat het om een schilfer gaat, m.a.w. een munt met een lage waarde.^[11]

Evolutie van de sceatta

De aanmaak van de zilveren munten startte omstreeks 680 in het Merovingische Rijk (denarii), en niet veel later in Engeland (sceatta's).^[12] Het sceatta-tijdperk kwam omstreeks 750 tot zijn einde, zowel in de Angelsaksische koninkrijken als op het Europese vasteland. In het Merovingische Rijk voerde Pepijn omstreeks deze periode een munthervorming door, met de bedoeling de diffuse muntslag meer te centraliseren.^[13] Bovendien kenden de Angelsaksische koninkrijken na 750 een dramatische afname van hun muntomloop, en lijkt het erop dat de internationale handel in de tweede helft van de 8ste eeuw sterk is afgenomen.^[14]

Het relatief korte tijdperk van de sceatta's wordt doorgaans onderverdeeld in drie fasen: een primaire, een intermediaire en een secundaire fase, die elkaar in grote lijnen opvolgen in de tijd (hoewel soms munten uit de ene fase samen circuleerden met munten uit een andere fase). Het is echter zinvol om nog een vierde fase toe te voegen, nl. de preprimaire fase.^[15]

Deze preprimaire fase vormt de overgang van gouden naar zilveren munten, nl. van tremisses naar primaire sceatta's. Deze groep bevat munten die binnen hetzelfde type zowel in (sterk gedevalueerd) goud als in zilver voorkomen. Ze zijn beperkt tot de series Va en Pa.^[16] Daarbij is serie Va geslagen ten noorden van de Thames (Essex) en serie Pa in Kent. Beide series dragen de naam Pada van de *monetarius* in runen, maar het zijn waarschijnlijk kopieën van stukken van de Merovingische *monetarius* Warimundus. Beide series zijn een onmiddellijke

[8] Lebecq 1983, p. 54-55.

[9] Laign & Laign 1979, p. 123.

[10] Brooke 1966, p. 6.

[11] Grierson 1991, p. 3.

[12] Hodges 1982, p. 44.

[13] *Idem*, p. 41-42.

[14] Grenville 2011, p. 256; Hodges 1982, p. 112.

[15] Metcalf 1994, p. 63.

[16] *Idem*, p. 63.

navolging van gelijkaardige munten in bleek goud.^[17]

De primaire fase wordt gekenmerkt door zilvermunten met een hoog gehalte (95%). Hun circulatie is echter veeleer beperkt tot het Britse eiland, en is daar sterk geconcentreerd in Oost-Kent en in Essex. Ook in Northumbria werden sceatta's van de eerste fase geslagen, maar in East Anglia lijkt er geen primaire fase te zijn geweest. Ook in Wessex was de primaire fase heel erg beperkt.^[18]

De intermediaire fase is in hoofdzaak ietwat later dan de primaire fase en munten ervan werden zo goed als uitsluitend op het continent geslagen (ongeveer 95% van deze fase wordt gevormd door serie D en E [Fig. 1 en 2]). Deze fase begon omstreeks 695.^[19] In deze fase begon het gewicht en ook de zuiverheid van de munten af te nemen.^[20]

Net zoals bij de primaire sceatta's, was het circulatiegebied van deze sceatta's eerder beperkt tot de kust en de belangrijke rivieren.^[21]

*Fig. 1 – Serie D, type 8, ca. 690-715/720, geslagen in Noord-Friesland (schaal 250%)
Met dank aan Classical Numismatic Group. Coinarchive. 2018.*

Electronic Auction 432, lot 495 (1,19 g).

<https://www.coinarchives.com/w/lotviewer.php?LotID=3594032&AucID=3662&Lot=497&Val=c7cb3ccf81365159183eb862aace639d> (geraadpleegd op 4 april 2018)

Fig. 2 – Serie E, ca. 695-740, waarschijnlijk geslagen in het Nederlandse Grote-Rivierengebied (schaal 250%) – Met dank aan Stephen Album Rare Coins.

Numisbids. 2018. Stephen Album Rare Coins Auction 32, lot 1270.

<https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=2691&lot=1270> (geraadpleegd op 10 september 2018)

[17] *Idem*, p. 66-67.

[18] *Idem*, p. 71-72.

[19] *Idem*, p. 64.

[20] Grierson 1991, p. 27-28.

[21] Grenville 2011, p. 265.

Tot slot is er nog de secundaire fase. Deze wordt gekenmerkt door een snelle devaluatie en gewichtsafname van de munt tot ca. 1 gram.^[22] De secundaire fase wordt gesitueerd tussen 710 en 750.^[23] De devaluatie van deze munten verloopt heel systematisch en stapsgewijs, en lijkt daarbij sterk op de geleidelijke devaluatie van de gouden munten een eeuw eerder.^[24]

Het circulatiepatroon van deze groep is ook anders en vertoont inwendig grote verschillen. Het grootste verschil is de schaal van circulatie. Munten komen nu over een veel grotere oppervlakte voor, maar anderzijds zijn er een aantal types die ondubbelzinnig een lokale of regionale circulatie kenden.^[25]

Deze fase werd ook gekenmerkt door heel wat veranderingen in de iconografie, met heel wat inheemse picturale motieven.^[26]

Hieruit volgt dat de sceatta's niet alleen een erg heterogene groep vormen op het vlak van iconografie, of van waarde, maar ook erg heterogeen zijn qua afkomst. Het is dan ook zo goed als onmogelijk om te spreken van een primaire functie van een dergelijke muntcategorie. Als we op zoek willen gaan naar de oorspronkelijke functie van de sceatta's, zijn we genoodzaakt om terug te keren naar de oorsprong van deze munten. Deze is wellicht geen alleenstaand fenomeen, maar het resultaat van een parallelle ontwikkeling die zich langs beide zijden van het Kanaal voordeed. Het is dan ook waarschijnlijk dat elk centrum zijn eigen motieven had om sceatta's te slaan, hoewel die per definitie niet van elkaar hoeven te verschillen. Daarom is het waardevol enkele beschouwingen te wijden aan de Angelsaksische koninkrijken enerzijds, en het Europese vasteland anderzijds.

DEEL 2 – SCEATTA'S IN DE ANGELSAKSISCHE KONINKRIJKEN

Historische context

In de 7de en 8ste eeuw waren de volkeren ten zuiden van de Humber onderworpen aan het gezag van een *overlord*. Dit was echter geen echt militair leider meer, maar eerder een begunsteling: hij behandelde zijn onderkoningen op dezelfde manier als leden van de erfadel uit zijn eigen land.^[27]

Zo wist de Northumbrische koning Oswiu, Penda te verslaan in de slag bij Winwæd in 654, waardoor hij de *overlord* werd van Mercia en de andere zuidelijke Engelse volkeren. Maar na een opstand in 657 kwam er een einde aan de Northumbrische overheersing.^[28] De zoon van Oswiu, Aldfrith, kwam in Northumbria

[22] Grierson 1991, p. 27-28.

[23] *Idem*, p. 28.

[24] Hodges 1982, p. 112.

[25] Metcalf 1984A, p. 34.

[26] Grierson 1991, p. 35.

[27] Stenton 1971, p. 34-36.

[28] *Idem*, p. 84-85.

aan de macht tussen 686 en 704. Hij herstelde het rijk in grote mate, en wist zekerheid en veiligheid te brengen voor de oude Northumbrische Kerk. Na zijn dood werd het koningschap in Northumbria eerder onstabiel.^[29]

Wulfere, koning van Mercia, werd de *overlord* in het zuiden tot kort vóór zijn dood in 674. Na zijn dood nam de Merciaanse suprematie af, maar deze werd weer hersteld door koning Æthelbald, die in 730 alle provincies ten zuiden van de Humber weer in handen had.^[30]

De ontwikkeling van een munteconomie in de Angelsaksische koninkrijken tot het verschijnen van de eerste zilvermunten

Na de invallen van Germaanse stammen op de Britse Eilanden geraakte de munteconomie in verval, zodat in de 5de en 6de eeuw geen enkel Angelsaksisch koninkrijk nog een muntslag kende. De enige munten die werden aangetroffen waren exotische stukken.^[31]

Op het einde van de 6de eeuw had het slaan van munten zich nog niet verspreid naar Engeland. Wel zijn er geïsoleerde Frankische, Ostrogotische en zelfs Byzantijnse solidi en tremisses gevonden, maar bijna allemaal zijn ze doorboord of versierd om als ornamenten te dienen.^[32]

Pas in het begin van de 7de eeuw werden de eerste Engelse goudmunten geslagen: de *thrymsas*.^[33] Deze circuleerden samen met de gedevalueerde Merovingische ‘*Civic Issues*’. De kwaliteit van deze munten daalde echter zeer snel, zodat tegen 660/670 de munten nog maar een goudgehalte hadden van 30%.^[34]

Dit probleem stelde zich niet enkel in de Angelsaksische koninkrijken maar ook op het vasteland. De oplossing bood zich geleidelijk aan: ergens, waarschijnlijk in het Merovingische Rijk, werden de eerste zuivere zilvermunten geslagen.^[35] Deze overgang lijkt op zichzelf een grote stap, maar was eigenlijk de ultieme stap in de geleidelijke devaluatie van de goudmunt. In Engeland vond enkele jaren later een parallelle ontwikkeling plaats. De Angelsaksische munten waren van bleek goud, nog verder gedevalueerd naar 15% goud en zo’n 85% zilver, en waren in kleur nauwelijks te onderscheiden van echt zilveren munten.^[36] Een ander argument voor het ontstaan van een zilvermunt als gevolg van een totale devaluatie van de goudmunt kan worden teruggevonden in de iconografie van de eerste Angelsaksische zilvermunten. Zo wijzen de gelijkenissen in dikte, diameter en iconografie erop dat deze eerste zilveren munten door dezelfde *monetarii* wer-

[29] *Idem*, pp. 88 en 90.

[30] *Idem*, pp. 34 en 57.

[31] Laign & Laign 1979, p. 122.

[32] Grierson 1991, p. 18.

[33] Laign & Laign 1979, p. 123.

[34] Hodges 1982, p. 109-110.

[35] Henstra 2000, p. 154.

[36] Hines 2010, p. 161.

den geslagen.^[37] Ook valt de preprimaire fase met de zgn. Pada-types te beschouwen als een onmiddellijke verderzetting van munten in bleek goud.^[38] Het beste voorbeeld hiervan zijn de munten van het type Pada III (Fig. 3) die zowel in zilver als bleek goud bestaan. Waarschijnlijk hadden de zilveren munten dezelfde waarde als de gouden variant, althans binnen het beoogde gebruik.^[39]

Fig. 3 – Pada type III, ca. 675-685, gevonden in Thanet (schaal 250%)

Met dank aan: Baldwin's of St James. Coinarchives. 2018,

Baldwin's of St James; Auction 22, lot 1011.

<https://www.coinarchives.com/w/lotviewer.php?LotID=3535385&AucID=3591&Lot=1011&Val=2d55075cac0a9cce2c09639a840e2c05> (geraadpleegd op 10 september 2018)

De ontwikkeling van de munteconomie ten tijde van de sceatta's

Vanaf de invoering van de zilverstandaard zou het aantal munten dat in omloop was gestaag toenemen. Bovendien zorgde deze overschakeling naar een zilverstandaard voor het effectieve begin van een Germaans maatsysteem. Het belangrijkste gevolg was de invoering van een munt van lage waarde. Waar vroeger 3 tremisses 1 solidus vormden, vormden nu 20 sceatta's 1 solidus.^[40]

Het meest opvallende dat gepaard ging met de opkomst van de sceatta's, is de uitbouw van een handelssysteem over de Noordzeekusten (Oost-Engeland, Groot-Friese kust en de westkust van Zuid-Denemarken), met een duidelijk zwaartepunt in het Rijnland.^[41] Het is dan ook om deze reden dat in de literatuur maar al te vaak verwezen wordt naar de sceatta als een munt voor de internationale handel. Hierbij zijn echter een aantal kanttekeningen te maken, maar daar komen we later op terug.

Kerk & adel

Het verhaal van de kerstening

Het ontstaan van een eigen muntslag is niet de enige ontwikkeling die zich in de Angelsaksische koninkrijken afspeelde vanaf de late 6de eeuw. Het is in dezelfde periode dat ook de Romeinse Kerk, die zelf heel wat politieke en economische

[37] Spufford 1988, p. 27.

[38] Metcalf 1994, p. 66.

[39] *Idem*, p. 77.

[40] Hodges 1982, p. 110-111.

[41] Lewis 1978, p. 126.

macht naar zich toe zou halen, voet aan wal kreeg. Bovendien had de Kerk in de 7de en 8ste eeuw haar eigen muntslag ^[42].

De kerstening van Engeland door de Romeinse Kerk begon in 597, toen de koning van Kent zich door de missionaris Augustinus liet bekeren tot het Christendom. Deze Augustinus kreeg een etablissement in Canterbury, gevolgd door de oprichting van een bisdom in Londen en Rochester. Drieëntwintig jaar later verspreidde het Christendom zich naar Northumbria, met de kerstening van koning Edwin. Vanuit Northumbria breidde het zich verder uit tot in Essex. Uiteindelijk werden de Kerken van de verschillende koninkrijken verenigd onder het gezag van Canterbury door de synode van Whitby in 664. ^[43]

Opmerkelijk aan het kersteningsverhaal is het *top-down*-karakter. De kerstening begon bij de koningen en de wereldlijke macht, om daarna een langzaam proces van bekering onder de gewone bevolking in te leiden. Het is dan ook erg aanmerkelijk dat niet de boodschap van het Christendom, maar wel de cultureel-technologische context van deze religie de doorslaggevende factor moet geweest zijn voor de kerstening van de heersers. ^[44]

Het Christendom was niet enkel een handig middel om toegang te krijgen tot de *Romanitas*, maar wist ook het koningschap een heel nieuwe dimensie te geven: anders geklede, religieuze professionals met allerlei exotische elementen, zoals wijn en olie. Het opleggen van één religie, waarin er één God is, die *nota bene* zijn wet op schrift heeft gesteld, is voor vorsten een erg interessant middel om hun maatschappij naar deze religieuze orde te spiegelen: een homogenisering van de bevolking met één religie, met één quasisacrale wetgevende heerser, nl. de vorst. Bovendien was de Kerk de erfgename van het administratief systeem van het Romeinse Rijk, waardoor de koning, met de hulp van deze administratie, zijn macht kon formaliseren en de wetten en taksen op een efficiëntere wijze kon controleren. De stichting van kloosters in conflictgebieden was bovendien een manier om zich de regio toe te eigenen. Ook werd het religieus leven rond de koninklijke familie geherstructureerd. Kortom, een kerstening versterkte de greep van de machthebber op zijn domein. ^[45]

Heel opmerkelijk is dat de introductie van een inheemse muntproductie niet alleen gepaard, maar zelfs hand in hand lijkt te gaan met de bekering tot het Christendom. Zo werden vanaf de 7de eeuw opnieuw goudmunten geslagen, eerst in Kent, en deze verspreidden zich van hieruit samen met het Christendom. ^[46]

Vanaf 670, op de vooravond van de eerste *sceatta*'s, vond er een snelle groei plaats in de stichting van nieuwe kloosters. ^[47] Deze religieuze centra vormden al snel

^[42] Metcalf 1984A, p. 36-39.

^[43] Higham & Ryan 2015, p. 153.

^[44] *Idem*, p. 156.

^[45] *Idem*, p. 156-157.

^[46] *Idem*, p. 163.

^[47] *Idem*, p. 204.

nieuwe economische knooppunten. Bijvoorbeeld in Brandon en Humber-side zouden te midden van een ecclesiastisch centrum nieuwe productiesites ontstaan.^[48] Ook wordt vaak naar de Kerk gewezen als de motor achter de intensivering van de landbouw in deze periode.^[49]

Koningen, economie en recht

Zoals hierboven vermeld, ging de kerstening gepaard met het formaliseren van de macht van de vorst. Om een greep op het economische leven te kunnen krijgen, is er steeds nood aan een waardemeter waarin boetes, taksen en dergelijke worden uitgedrukt. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de term 'sceat' of 'scaelling' in dergelijke teksten is terug te vinden, zoals in de 7de-eeuwse wetten uit Kent en Wessex.^[50] Een definitieve waardeverhouding tussen goud en zilver, gebaseerd op de wetten van Theodosius, kwam er pas vanaf het koningschap van Æthelbald van Kent.^[51] Bovendien poogden de koningen vanaf het laatste kwart van de 7de eeuw de handel te superviseren. Een mooi voorbeeld hiervan zijn de wetten van Eadric en Hlothere (omstreeks 680) in Kent, waarbij een *wic reeve*, een koninklijke afgevaardigde, moest toezien op de transacties. Vanaf de 8ste eeuw is er bewijs voor het heffen van tol op handelaars en verkopers.^[52]

Bovendien ging dit omstreeks het midden van de 8ste eeuw gepaard met de overschakeling naar een volledig koninklijke muntslag.^[53]

Een ter discussie staande ontwikkeling is de expansie van *emporia* in Engeland. Enerzijds lijkt de ontwikkeling een eerder organisch proces te zijn geweest, maar anderzijds vroeg deze ontwikkeling een enorme investering van energie, werkkrachten en materialen. Ook het feit dat er in deze *emporia* een logisch, loodrecht stratenpatroon is, kan een aanuiding zijn van overheidsinmenging, hoewel deze laatste ook vaak wordt verklaard als het gevolg van de aanwezigheid van een Friese kolonie.^[54]

Circulatiepatronen

In de 7de eeuw was het aantal goudmunten in omloop erg beperkt. Naast de inheemse munten waren er ook munten van op z'n minst zes verschillende rijken in omloop, waardoor het lijkt dat de muntcirculatie in deze periode allesbehalve strikt werd gecontroleerd.^[55] Dat zette zich enigszins verder in de beginperiode van de sceatta's. Hoewel de Angelsaksische sceatta's in hoofdzaak een lokale omloop kenden, konden verschillende sceatta-types door dit gebrek aan controle

[48] *Idem*, p. 198.

[49] *Idem*, p. 200.

[50] Hines 2010, p. 154.

[51] *Idem*, p. 167.

[52] Higham & Ryan 2015, p. 196.

[53] *Idem*, p. 201.

[54] Higham & Ryan 2015, p. 196; Lebecq 1983, p. 91.

[55] Nielsen 2011, p. 181.

ook buiten de grenzen van hun koninkrijk van oorsprong voorkomen. Toch zien we ook in deze periode al pogingen van koningen (bijvoorbeeld in Northumbria onder Eadberth, in East-Anglia onder Ælfwald, en mogelijk in Wessex onder Cynwulf) om de muntcirculatie meer te controleren.^[56]

Algemeen genomen, werden sceattavondsten aangetroffen in de *vici* langs de kust en meer in het binnenland, waaronder de heuvelforten uit de 8ste eeuw.^[57] In het noorden en het westen van de Angelsaksische koninkrijken daarentegen zijn muntvondsten uit deze periode schaars: de geldeconomie was in die regio's blijkbaar nog maar nauwelijks tot ontwikkeling gekomen.^[58]

Het meest opmerkelijk zijn de sceatta's van de secundaire fase, aangezien zij over een groter gebied aangetroffen worden. Men zou kunnen betekenen dat tijdens de secundaire fase de muntslag zich consolideerde. Dit blijkt uit de geleidelijke toename van het aantal vondsten over heel Zuid- en Oost-Engeland.^[59] Bovendien vertonen een aantal types een duidelijk regionaal circulatiepatroon.^[60] Zo komen Northumbrische sceatta's vooral voor in Northumbria en Lindsey, de runische sceatta's worden in hoofdzaak in East Anglia aangetroffen en slechts sporadisch in Middle Anglia, de types uit Southampton circuleerden enkel in Wessex, en de Hwiccian-stijl was in hoofdzaak beperkt tot de Cotswold regio. Wat al deze regio's met elkaar gemeen hebben, is dat het gaat om gebieden die buiten het circulatiegebied van de primaire sceatta's vallen. Deze sterke aflijningen worden dan ook diffuser naarmate we meer naar het oude circulatiegebied gaan.^[61]

De regionale sceatta's konden bovendien een erg lokaal verspreidingspatroon vertonen binnen de koninkrijken zelf. Zo waren in Sussex de sceatta's ten tijde van koning Nothelm (692-725?) geconcentreerd in het zuidwestelijk gedeelte van het koninkrijk.^[62] In Wessex zijn er erg weinig vondsten uit Wessex-beyond-Selwood, het 8ste-eeuwse hart van het koninkrijk. Muntgeld kwam echter veel voor op drie plaatsen, nl. nabij de heuvelforten en in Southampton/Hamwic. Zeker Southampton vormt een schril contrast met zijn omgeving, waar zo goed als niets werd gevonden.^[63]

Deze regionale verspreiding maakt het dan ook mogelijk om meerdere types van sceatta's toe te schrijven aan bepaalde koninkrijken en soms zelfs de plaats van hun aanmunting te achterhalen. Zo kan bijvoorbeeld serie S eenduidig aan Essex worden toegewezen.^[64]

[56] Metcalf 1984A, p. 47.

[57] *Idem*, p. 27.

[58] *Idem*, p. 30.

[59] Lebecq 2012, p. 250.

[60] Metcalf 1984A, p. 34.

[61] *Ibidem*.

[62] *Idem*, p. 52.

[63] *Idem*, p. 54.

[64] *Idem*, pp. 41 en 56.

Aan East-Englia kan dan weer serie C worden toegeschreven, zonder dat de aanmuntingsplaats gekend is. Waarschijnlijk was dit Ipswich, dat vaak wordt aangeduid als een belangrijk handelscentrum. Een tweede mogelijk muntatelier zou in Thetford gesitueerd kunnen worden.^[65] De concentratie van losse vondsten langs de kuststreek lijkt te wijzen op maritieme handel, hoewel er slechts één enkele Friese sceatta is aangetroffen (in Caister-on-Sea).^[66]

In Middle Anglia treffen we hoofdzakelijk de serie T aan, die in Stamford werd geslagen. In Middle Anglia is de situatie echter wat ingewikkelder, omwille van de grote hoeveelheid Friese sceatta's in de Midden- en Opper-Thames-regio.^[67]

Het koninkrijk Mercia is een opmerkelijk geval, aangezien in de vroege centra van koninklijke macht geen sceatta's zijn gevonden. Enkel in de zuidoostelijke uithoek en op ecclesiastische sites (Breedon-on-the-Hill, Repton, Southwell) treffen we ze aan.^[68]

Wat meteen opvalt aan de circulatiepatronen is de focus op de kust, waardoor al snel de link met internationale handel gelegd werd. Op een evaluatie hiervan komen we later terug. Laten we het eerst over de kust hebben: het voorkomen van grotere concentraties in deze zone in het landschap kan immers impliceren dat dit gebied zich socio-economisch anders gedroeg.^[69]

De kustsites waren niet op een willekeurige manier ingeplant in het landschap, maar bevonden zich juist op strategische punten, zoals op de grens tussen twee milieuzones, of langs kruisingen van communicatiewegen. De sites met grotere muntconcentraties bevonden zich bovendien nog eens binnen een straal van ongeveer 15 km van de kust of van een belangrijke rivier.^[70] Deze nederzettingen, zeker die op de zandeilanden, hadden via getijdenkreeken directe toegang tot maritieme routes.^[71] Waarschijnlijk vond de uitwisseling en het verhandelen van goederen plaats op de kust zelf, waarna ze dan via kleinere boten verder het kreekengebied in werden getransporteerd.^[72]

Wat al de nederzettingen in de kust- en moerassige gebieden tussen de Humber en Lincolnshire Fens vanaf de 7de tot de late 9de eeuw kenmerkte, was toegang tot importproducten uit Continentaal Europa.^[73] Bovendien zijn deze importproducten niet beperkt tot één welbepaalde sociale laag, maar waren ze bestemd voor alle sociale lagen.^[74] Maar toch beschikte geen enkele van deze sites over

[65] *Idem*, p. 43.

[66] *Idem*, p. 58.

[67] *Idem*, p. 60.

[68] *Idem*, p. 62.

[69] Lebecq 2012, p. 239.

[70] *Idem*, p. 239.

[71] Loveluck 2012, p. 136.

[72] *Idem*, p. 146.

[73] *Idem*, p. 134.

[74] *Idem*, p. 144.

grote hoeveelheden metalen voorwerpen noch munten, met uitzondering van West Walton, waar serie E en serie X sceatta's werden aangetroffen.^[75]

Maar deze afwezigheid van munten op deze sites is niet uniek. Ook in de *emporia* zelf is er gedurende de 7de eeuw een echt gebrek aan munten, zowel aan de goudmunten als aan de primaire sceatta's (670/680–710). De *emporia* lijken qua muntconcentraties erg op de andere kustnederzettingen. Pas vanaf de secundaire fase worden ze echt opmerkelijk rijker aan munten dan hun omgeving. Toch betekent de afwezigheid van munten niet dat goederen niet verkocht konden worden, aangezien ook andere niet-monetaire betalingen een goed alternatief vormden.^[76]

Belangrijke sites (zie ook kaart in bijlage)

In dit subhoofdstuk bespreken we kort enkele Engelse *emporia* en beperken we ons tot een periodisering, beschrijving van ontstaan en bloei van de site en hun connectie met de muntslag.

York

York was gelegen nabij het Romeinse fort *Eboracum*, waarvan enkel de twee verdedigende omsluitingen nog overeind stonden. De rest van het fort lag tegen de 7de eeuw in puin.^[77] Maar zo'n 750 m ten oosten van het fort, nabij de samenvloeiing van de Ouse en de Foss, was er een nederzetting vanaf de late 7de eeuw tot midden de 9de eeuw.^[78] Op de oostelijke oever was er een zone van zo'n 700 m lang, waar heel wat handelsactiviteiten hebben plaatsgevonden, zoals blijkt uit de aanwezigheid van heel wat geïmporteerd aardewerk.^[79] De oudste aangetroffen munten zijn twee continentale sceatta's, beide gedateerd op 690–740.^[80]

De link met het continent wordt ook in de tekstuele bronnen benadrukt, waarbij Alcuin vertelt over een Friese groep of zelfs kolonie in York.^[81]

Ondanks deze premisse van een grote handelsnederzetting, is het toch erg opvallend dat zilveren munten uit de late 7de eeuw tot 730 erg zeldzaam zijn in York. Bovendien is er slechts één Friese sceatta gevonden die de dominantie van munten uit Northumbria in de tijd voorafgaat.^[82] Deze Northumbrische munten zijn naar alle waarschijnlijkheid in York zelf geslagen.^[83]

De omgeving van York, het estuarium van de Humber, werd in het vorige hoofdstuk al behandeld. Opmerkelijk is wel dat het aandeel van continentaal aarde-

[75] *Idem*, p. 136.

[76] Lebecq 2012, p. 244.

[77] Hall 2011, p. 75.

[78] *Idem*, p. 76.

[79] *Idem*, p. 77.

[80] *Idem*, p. 76.

[81] Hodges 1982, p. 73–74; Lebecq 1983, p. 90.

[82] Loveluck 2012, p. 145.

[83] Metcalf 1994, p. 68.

werk groter is in York dan in de kustnederzettingen. Dit is te wijten aan een grotere concentratie buitenlanders in York vanaf het midden van de 8ste eeuw.^[84]

Hamwic

Hamwic werd omstreeks het begin van de 8ste eeuw gesticht langs de rivier de Itchen, vanuit een kleinere nederzetting nabij het Romeinse fort Bitterne. Hamwic is echter niet uit deze nederzetting gegroeid, maar is gesticht, waarschijnlijk door krijger-koning Ina (688-726), die de grenzen van Wessex consolideerde.^[85] Het *emporium* is aangelegd volgens een regelmatig plan, met straten die loodrecht op de Itchen uitgeven.^[86] De omstandigheden van zijn stichting en het stratenpatroon lijken daarmee erg op de stichting van het latere Haithabu door Godfried in toenmalig Denemarken.^[87]

Geschreven bronnen vermelden dat Hamwic omstreeks 720 een belangrijk communicatiecentrum was tussen Wessex en de Seine. Deze link werd ook archeologisch bevestigd. Ook waren er contacten met het Friese gebied, zij het in mindere mate. Deze contacten met de Friezen werden niet vermeld in de geschreven bronnen. Al bij al is het duidelijk dat het *emporium* een bureaucratische en mercantiele functie had, en mogelijk was er ook een muntatelier gevestigd.^[88]

Ipswich

Ipswich lag aan de samenvloeiing van de Orwell en de Gipping in East Anglia, dat niet onder controle van Mercia stond. De site was zo'n 6 ha groot en werd vanaf het begin van de 7de eeuw in gebruik genomen. In de vroege 8ste eeuw kende de nederzetting een grote groei. In Ipswich werd vanaf 720 de karakteristieke '*Ipswich Ware*' geproduceerd, waardoor het aandeel van lokaal aardewerk erg hoog is. Anderzijds werd er ook keramiek van het Rijnland en de Maas aangetroffen.^[89]

Hoewel van Ipswich wordt vermoed dat er munten van serie C werden geslagen, zijn er in Ipswich zelf maar weinig sceatta's gevonden. Friese munten waren bovendien heel zeldzaam in de regio: slechts één exemplaar in Caister-on-Sea.^[90]

Londen

Vanaf de stichting van een nieuwe bisschopszetel voor Mellitus in 604 te Sint-Paul in Londen, begon de oude Romeinse stad opnieuw een belangrijk gezagscentrum te worden. Pas zo'n 50 jaar later leefde de economische activiteit weer op,

[84] *Idem*.

[85] Hogdes 1982, p. 44; Naylor 2012, p. 17.

[86] Naylor 2012, p. 17; Lebecq 1983, p. 91.

[87] Roesdahl 2016, p. 126; Jones 1984, p. 98-99.

[88] Hodges 1982, p. 69; Lebecq 1983, p. 91; Naylor 2012, p. 13; Grenville 2011, p. 257.

[89] Metcalf 1984A, p. 58; Naylor 2012, p. 13; Lebecq 2012, p. 243; Hodges 1982, p. 70-72.

[90] Metcalf 1984A, p. 58.

met de aanleg van een haven op de linkeroever: Londenwic. Tussen 675 en 730 kwam er een nieuwe *boost* in de groei van de nederzetting. Het is ook in deze periode dat een regelmatig stratenplan werd aangelegd. In de volgende periode, tussen 730 en 770, bereikte Londen zijn hoogtepunt.^[91]

Deze groeifase wordt ook in het muntbestand weerspiegeld: serie B, het product van zo'n 150 en 300 stempels voor respectievelijk voor- en keerzijde, werd naar alle waarschijnlijkheid in Londen geslagen.^[92]

Ook is van Londen geweten dat de Kentische koningen er een basis hadden, waar een *wicerefa* of *telonarius* tol moest heffen.^[93]

Sceatta's in Angelsaksische graven

Munten die in graven zijn gevonden, zijn bewust uit de omloop gehaald. Ze vervulden een symbolische rol tijdens het begrafenisritueel, en kunnen ons dan ook heel wat leren over de manier waarop mensen naar de munten keken. Deze ideologische opsporingen blijven echter theoretisch en soms in meer of mindere mate verantwoord giswerk. Het is dan ook niet de bedoeling om verschillende ideologische theorieën te zoeken achter de mogelijke link tussen iconografie, munt en graf, want dit valt buiten het bestek van dit artikel. Toch kunnen we in de studie van sceatta's niet om de graven heen. We baseren ons hierbij vooral op Scull & Naylor 2016.

De graven die sceatta's bevatten, bevinden zich alle op of nabij de kust, of in sites met goede rivierverbindingen met de kust. Steeds gaat het om grafvelden van gemeenschappen die een eerder maritiem netwerk vormden.^[94]

Alle sceatta's zijn gevonden in inhumatiegraven. Tot de eerste fase behoren graven voorzien van een uitgebreide grafuitzet. Zo kunnen 21 graven tot deze fase worden gerekend, waaronder ook twee dubbele begravingen, steeds van een volwassene met een kind. In beide gevallen konden de munten steeds met de volwassene geassocieerd worden.^[95]

In deze fase komen enkel preprimaire (serie Va en Pa) en primaire sceatta's (serie A en serie B) voor. Bij de preprimaire gaat het om 10 munten uit 6 graven, waarvan er 5 imitaties zijn en 6 zijn doorboord.^[96] Deze munten werden, net zoals de 7de-eeuwse gouden munten, gedragen als onderdeel van een juweel.^[97] Bij de sceatta's uit de primaire fase gaat het daarentegen om zo'n 102 munten uit 14 graven. Geen enkele ervan is doorboord, en er zijn slechts 2 imitaties.^[98]

[91] Maddicott 2005, p. 8-9; Lebecq 2012, p. 242-243.

[92] Maddicot 2005, p. 10.

[93] *Idem*, p. 12.

[94] Scull & Naylor 2016, p. 229.

[95] *Idem*, p. 213.

[96] *Ibidem*.

[97] *Idem*, p. 220-221.

[98] *Idem*, p. 213.

Opmerkelijk aan deze graven is dat op zijn minst $\frac{2}{3}$ ervan vrouwengraven waren (14-15 van de 21).^[99] Als we kijken naar de graven met de primaire sceatta's, is deze genderdistinctie even opvallend: 64 tot 70% van de graven zijn van vrouwen (slechts 3 van de 14 graven waren ontegensprekelijk van mannen). Aangezien deze sceatta's niet doorboord waren en op een andere plek in het graf werden aangetroffen (niet meer rond de nek), kunnen we besluiten dat de primaire sceatta's niet als ornamenten, maar wel als betaalmiddel werden aanzien.^[100]

Bij de mannengraven werden de sceatta's vooral als elementen van een buidel gevonden, waarin de sceatta's zelf de enige objecten van enige waarde waren.^[101]

Het algemene beeld dat we krijgen uit deze graven is dat de sceatta's werden meegegeven in de graven van de meer welgestelden van de samenleving. Toch gaat het hier niet om de hoogste rangen, maar eerder om lokale of regionale groten. Vanaf de primaire fase werden sceatta's als betaalmiddel aanzien, en konden ze ook in de grafrituelen gebruikt worden om de andere vormen van rijkdom die in graven werden meegegeven, te vervullen.^[102]

DEEL 3: SCEATTA'S OP HET EUROPESE VASTELAND

Circulatiepatronen

De meeste sceatta's op het vasteland zijn aangetroffen op de oevers van grote rivieren en in maritieme sites, voornamelijk sites met een oudere Romeinse occupatie.^[103] Bovendien werden zones met relatief rijke muntcirculatie ook gekenmerkt door een geïntensiverde rurale productie en uitwisseling.^[104]

Het is wel opmerkelijk dat vondsten van Engelse primaire sceatta's erg zeldzaam zijn in de Lage Landen. In Domburg (zie *infra*) vormen zij slechts 1% van alle gevonden sceatta's, en in het gebied ten noorden van de Rijn komen ze helemaal niet voor. Dit staat in schril contrast tot het Frankische Rijk, waar Engelse sceatta's veelvuldig worden aangetroffen in de meeste grote Frankische muntschatten.^[105]

Wel kwam 'Continental Runic' (serie D) voor in het terpengebied in Friesland en in Domburg. Op den Velde en Metcalf wijzen serie D dan ook toe aan de Friese leider Radboud.^[106] Over het algemeen werden in het Friese terpengebied weinig munten gevonden, zodat er voor de periode 690-720 een echt munthiaat lijkt te bestaan (vóór 690 werden zilveren kopieën geslagen van de *Madelinus*-triëns).^[107]

[99] *Idem*, p. 214.

[100] *Idem*, p. 221.

[101] *Idem*, p. 223.

[102] *Idem*, p. 224.

[103] op den Velde *et al.* 1984, p. 117-118.

[104] Naismith 2014B, p. 29.

[105] op den Velde *et al.* 1984, p. 122.

[106] Metcalf & op den Velde 2009, pp. 176 en 180.

[107] op den Velde *et al.* 1984, pp. 122 en 136.

Pas vanaf 730 kwam een grootschalige productie van sceatta's op gang in Groot-Friesland. Heel wat types hadden echter een eerder regionaal circulatiepatroon. Zo is het Maastricht-type gelimiteerd tot de Lage Landen. De distributie van het Herstal-type is vergelijkbaar met het Maastricht-type.^[108]

Naar het stekelvarken-type wordt vaak verwezen als een echt internationaal munt-type. Deze munten begonnen op het einde van de primaire fase te circuleren. Maar ook deze groep is erg heterogeen, met subvarianten (bv. serie E en G) die een compleet verschillend circulatiepatroon vertonen.^[109] De 'stekelvarkens' zijn hoofdzakelijk afkomstig uit het gebied van de Beneden-Rijn, waarbij Dorestad en Domburg vaak als belangrijk centrum worden genoemd.^[110]

Een ander belangrijk type is het Wodan-monster-type. Dit komt voornamelijk op het Europese vasteland voor, maar bijna nooit in Frankische vondstcomplexen. Ze worden heel frequent gevonden in het noorden. Het gaat dus waarschijnlijk ook echt om een lokaal Friso-Deens munttype, mogelijk geslagen in Ribe.^[111] Na de munthervorming van Pepijn verdwenen ze uit circulatie.^[112]

Over het algemeen kan gezegd worden dat binnen het circulatiegebied van de continentale sceatta's het materiaal grotendeels afkomstig is van een aantal 'hot spots': duinsites met een enorm aantal losse vondsten (Domburg, Föhr, Dankirke, Domburg/Walcheren...) of schatvondsten (Terwispel, Franeker, Hallum, Lutje Saaksum, Kloster Barte).^[113]

Belangrijke sites en landschappen (zie ook kaart in bijlage)

Domburg

Domburg was een kustnederzetting direct achter de duinen op het eiland Walcheren. Deze duinen zijn geleidelijk aan landinwaarts gemigreerd, waardoor de site vanaf de 17de eeuw ten prooi viel aan kusterosie.^[114] De site zelf gaat terug op een Romeinse *vicus* met haven, waarvan grote delen reeds in het midden van de 8ste eeuw door de zee zijn verzwolgen.^[115] Uiteindelijk zouden in de 20ste eeuw alle sporen van de nederzetting verdwijnen.^[116]

Door de erosie is de site erg slecht gekend. Wel wordt vermoed dat het gaat om een laatste stop vóór de oversteek van het Kanaal.^[117] Niettegenstaande de site erg slecht gekend is, is Domburg een erg opvallende locatie. Het ligt immers op

[108] *Idem*, p. 138-139.

[109] *Idem*, p. 136.

[110] Metcalf 1984B, p. 159; Metcalf & op den Velde 2009, p. 180.

[111] Metcalf 1984B, p. 162; Grierson 1991, p. 33; Nielsen 2011, p. 184.

[112] op den Velde *et al.* 1984, p. 138.

[113] Bendixen 1981, pp. 66-67 en 70-71.

[114] op den Velde *et al.* 1984, p. 118.

[115] Bendixen 1981, p. 71.

[116] Hodges 1982, p. 74.

[117] Lebecq 1983, p. 58.

het eiland Walcheren, waar het grootste gedeelte van alle sceatta's in de Lage Landen werd gevonden.^[118] In Domburg zelf zijn bijna duizend sceatta's teruggevonden in zowel losse vondsten als lijkkasten van inhumatiegraven.^[119]

Onder deze sceatta's bevinden zich ook een aantal Engelse sceatta's. Opvallend is echter wel dat deze Engelse sceatta's een echte minderheid vormen (amper 1% van de vondsten).^[120]

Omwille van zijn grote concentraties van sceatta's is Domburg ook voorgesteld als een mogelijke aanmuntingsplaats, namelijk van de stekelvarken-types.^[121]

Dorestad

Indeling en geschiedenis van de site

De handelsnederzetting Dorestad ontstond aan de splitsing van de Kromme Rijn en de Lek in het Nederlandse rivierengebied.^[122] Dat betekende dat het *emporium* goederen uit zowel Noord- als Centraal-Europa kon samenbrengen.^[123] Bovendien had het *emporium* door zijn ligging aan de Rijn toegang tot producten uit het Rijnland.^[124]

Over het ontstaan van Dorestad is niets met zekerheid geweten. Wat we wel met zekerheid kunnen zeggen is dat Dorestad al bestond omstreeks 630 na Christus, aangezien er triëntes (gouden munttype) in omloop waren met de inscriptie 'Dorestat'. Deze munten waren geslagen door de *monetarius* Madelinus^[125] en moeten in samenhang met de Frankische expansie worden gezien.^[126] De nederzetting bevond zich immers nabij een oud Romeins *castellum* aan de Rijn, dat tegen 650 opnieuw door de Friezen werd ingenomen.^[127] Het bleef in Friese handen tot aan de dood van de Friese koning Radboud in 719 na Christus^[128], waarna het onder de controle van de Franken kwam, en tot de 8ste eeuw als voorpost zou dienen.^[129]

Tijdens de periode van de Friese onafhankelijkheid stelde de cosmograaf van Ravenna Dorestad voor als de hoofdstad van de Friezen, wier macht zich leek te concentreren in de regio van de Beneden-Rijn tussen Dorestad en Utrecht.^[130]

^[118] *Ibidem*.

^[119] op den Velde *et al.* 1984, p. 118; Bendixen 1981, p. 71.

^[120] op den Velde *et al.* 1984, p. 122.

^[121] Metcalf & op den Velde 2009, p. 180.

^[122] van Es *et al.* 1998, p. 15.

^[123] te Brake 1978, p. 23-24.

^[124] Lebecq 1986, p. 362.

^[125] Spufford 1988, p. 29.

^[126] van Es *et al.* 1998, p. 15-16.

^[127] van Es & Verwers 2015, p. 379.

^[128] IJsenagger 2013, p. 70.

^[129] van Es & Hessing 1994, p. 92; Willemsen 2012, p. 67.

^[130] Lebecq 1983, p. 111.

Hoewel de Franken al sinds de 6de eeuw, onder Chilperic, de regio op het oog hadden, zou een definitieve verovering in vier fasen pas plaatsvinden omstreeks 690 onder Pepijn II. Zo veroverde hij tussen 690 en 695 de Oude Rijn. Het conflict tussen Radboud en Pepijn werd opgelost met een huwelijk, waarbij de dochter van Radboud (Theudesinde) werd uitgehuwelijkt aan Grimoald, de oudste zoon van Pepijn II. Toen deze laatste in 714 stierf en Regenfred, de *magister* van Neustrië, een opstand organiseerde tegen het Austrasische hof, greep Radboud zijn kans. Hij verzamelde zijn vloot, voer de Rijn af en plunderde het Frankische binnenland, waaronder Keulen. Pas na de dood van de Friese leider Radboud wist Karel Martel de regio van Westergo en Oostergo te veroveren. Bubo, de Friese leider en opvolger van Radboud, werd gedood.^[131] Pas onder Karel de Grote werd het gebied ten noorden van de Lauwerzee tot aan de Elbe geannexeerd.^[132]

Het is gedurende deze periode van Karolingische overheersing, vanaf de tweede helft van de 8ste eeuw tot de eerste helft van de 9de eeuw, dat Dorestad uitgroeide tot een bloeiende handelsstad die de Noordzeekusten met de Scandinavisch-Baltische gebieden verbond. Zeker in de periode 820-830 na Christus kende de stad haar economische hoogtijaren.^[133]

De eerste activiteit in de haven werd op basis van aardewerk gedateerd rond 675 na Christus.^[134] De oever zelf werd op een regelmatige manier ingedeeld in percelen van zo'n 9 m breed, die werden gekenmerkt door de aanwezigheid van dammen van zo'n 6-7 m breed. Voor deze percelen liep een weg met een breedte van 2 m. Achter deze weg was er een lege zone van 8 m breed. Hierachter bevonden zich de huizen, parallel aan de rivier, met hun longitudinale as loodrecht op de oever. Het is opmerkelijk dat de percelen op de oever de onderverdeling van de percelen van de achterliggende huizen volgden. Bovendien is het opmerkelijk dat het gebruik van de oever een continuïteit vormt binnen de gehele site.^[135] De haveninfrastructuur bestond uit dammen en aanlegsteigers op de oever die doorheen de tijd groeiden en in sommige gevallen sterk draaiden t.o.v. hun oorspronkelijke richting. De ondiepe oever was bovendien ideaal om grotere schepen aan wal te trekken.^[136]

Het voorkomen van sceatta's in Dorestad lijkt op het eerste zicht te wijzen op een functie als internationale handelsmunt. Maar de connectie tussen Dorestad, handel en sceatta's is echter niet zo eenduidig als uit de beschrijving van de site blijkt. Het is immers een anachronistisch beeld. Dorestad kende zijn bloei pas in het begin van de 9de eeuw.^[137] Bovendien moeten de sceatta's gesitueerd worden in twee periodes: die van een Friese en die van de Frankische overheersing. Pas

[131] *Idem*, p. 111-114.

[132] te Brake 1978, p. 15.

[133] Bentley 1998, p. 243; Coupland. 2002, p. 211.

[134] van Es & Verwers 1980, p. 294.

[135] van Es & Verwers 2009, p. 80-81; van Es *et al.* 1998, p. 27-29.

[136] van Es & Verwers 1980, p. 46.

[137] Coupland 2010, p. 100; Coupland 2002, p. 227.

onder de Franken zou het slaan van sceatta's een *boom* kennen^[138], maar die valt zelf in het niet als we die zouden vergelijken met de omvang van de muntslag na de sceatta's.^[139] Om de sceatta's in het licht van Dorestad te begrijpen, moeten we met andere woorden teruggaan tot de oudste fase van deze site.

De bouw van de site is op zichzelf een immense onderneming geweest. Eerst werd de grond kunstmatig opgehoogd over een gebied van 10 ha; daarna volgde een extreem systematische parcellering, met onderverdelingen volgens een modulair systeem van 9 × 9 m^[140]; bovendien waren er enorme hoeveelheden hout nodig... Dit alles maakt al snel duidelijk dat de bouw van de Noorderwijk alleen al een enorme hoeveelheid energie en grondstoffen gevegd heeft.^[141] De ontwikkeling van deze Noorderwijk kwam pas op het einde van de 7de eeuw goed op gang.^[142]

De eerste structuren in de rivierbedding (de dammen) werden in het laatste kwart van de 7de eeuw gebouwd^[143], met de eerste haveninstallatie gedateerd rond 675 op basis van potresten en bevestigd via dendrochronologie.^[144]

De nederzetting op de oever was bovendien gescheiden van de huispercelen op de bedding door een perceelgrens en een 2 m brede weg, die parallel liep aan de rivier. Deze scheiding tussen de verschillende zones impliceert dat de nederzetting op de oever een aparte eenheid was. De percelen in de bedding hoorden dus niet noodzakelijk bij de huizen achter de perceelgrens. Het is onwaarschijnlijk dat beide dezelfde eigenaars hadden.^[145] Dit is niet onproblematisch, omdat de sceatta's enkel werden aangetroffen in de nederzetting op de oever [146], en niet in de havenzone, namelijk de rivierbedding. De reden waarom dit opvallend is, is dat het een sterk contrast vormt met de latere periodes in Dorestad, wanneer de munten wel in de havenzone worden aangetroffen.^[147]

Een ander interessant gegeven dat licht kan werpen op de handel in Dorestad zijn de waterputten. Zo'n 85% van alle opgegraven waterputten waren immers gemaakt uit herbruikte tonnen. Deze kunnen we gebruiken om de start van de import te typeren. Op basis van dendrochronologie kan het begin van import van tonnen ten vroegste rond 690 gedateerd worden, en de meeste stammen uit de 8ste eeuw.^[148] Bovendien bloeide de ijzerindustrie in Dorestad niet vóór het midden van de 8ste eeuw.^[149]

^[138] op den Velde *et al.* 1984, pp. 136 en 139.

^[139] Coupland 2002, p. 223-227.

^[140] van Es & Verwers 2015, p. 56.

^[141] van Es & Verwers 2009, p. 321.

^[142] van Es & Hessing 1994, p. 91.

^[143] van Es & Verwers 2009, p. 292.

^[144] van Es & Verwers 1980, p. 294.

^[145] van Es & Verwers 2009, p. 320.

^[146] *Idem*, p. 311.

^[147] van Es & Verwers 2015, p. 303.

^[148] *Idem*, p. 129.

^[149] *Idem*, p. 341.

Ook vond in deze periode de productie van benen objecten en heel wat weef-activiteit plaats. De uitwisseling en productie van deze producten was echter beperkt in schaal in vergelijking met de latere periodes. Het geproduceerde volume, dat relatief klein was, en het gelimiteerde aanbod van goederen die verhandeld en geproduceerd werden, betekenen dan waarschijnlijk ook dat maar een klein aantal personen in dit proces betrokken waren.^[150]

Het is in deze periode dat de allereerste opslagplaatsen ontstonden op de oever van de Kromme Rijn; mogelijk waren er geen gebouwen van enige betekenis op de oever en in *vicus*-zone vóór de 8ste eeuw. De activiteiten waren wel in deze zone en op de oever geconcentreerd. Opvallend is dat de vroege Friese importproducten (bv. maalstenen van basalt) niet in deze fase van Dorestad tijdens de opgravingen werden aangetroffen. Mogelijk werden er enkel vergankelijke goederen, zoals stoffen, verhandeld.^[151]

Dit staat echter in schril contrast tot de vondsten van gouden *Madelinus*-triëntes, die toegeschreven worden aan Dorestad: er werden immers meer dan 600 munten van dit type aangetroffen. Maar de meeste ervan zijn waarschijnlijk echter kopieën. Pol schrijft deze kopieën niet toe aan een atelier, maar argumenteert dat iedere goudsmid in staat moet zijn geweest om deze munten na te maken.^[152]

Het meest opvallende is dat er in de periode 690-720 een monetair hiaat lijkt te zijn. Dit komt overeen met de regeerperiode van de Friese *warlord* Radboud.^[153] Pas vanaf 730 vond er een grootschalige productie plaats, maar daarbij was ook het zilveragehalte sterk gedaald.^[154]

Mogelijk namen de Karolingers de Friese koninklijke zetel in Dorestad over vanaf 719. In de periode 719/725-750/775 begon de ontwikkeling van een permanente infrastructuur.^[155] Ook vond er ten vroegste in 734, maar waarschijnlijk onder Pepijn III rond het midden van de 8ste eeuw, een rectificatie van het parcelleringssysteem plaats.^[156]

Opvallend is ook dat 5 van de 21 *sceatta*'s die tijdens de opgravingen aan het licht zijn gekomen, afkomstig zijn uit graven die al in fase 4 van Dorestad moeten worden gedateerd.^[157] Graf 286 bevatte 4 *sceatta*'s: Wodan/monster-type en een stekelvarken-type, graf 293 bevatte een stekelvarken-type.^[158] Beide zijn afkomstig uit inhumaties die oost-west waren georiënteerd.^[159]

[150] *Idem*, p. 382.

[151] *Idem*, p. 381.

[152] Pol 2010, p. 92.

[153] op den Velde *et al.* 1984, p. 136.

[154] *Ibidem* en p. 139.

[155] van Es & Verwers 2015, p. 383.

[156] *Idem*, p. 384.

[157] *Idem*, p. 245-246.

[158] *Idem*, p. 217.

[159] *Idem*, p. 202.

Economisch

Dorestad was een doorvoerhaven waar handelaars uit verschillende regio's samenkwamen en handel dreven. Dorestad kan het best vergeleken worden met de periodieke markten, met als belangrijkste verschil dat de markt het hele vaarseizoen duurde.^[160] Toch was de langeafstandshandel niet zijn grootste afzetmarkt: dat was immers wat nu West- en Noord-Nederland is. Dorestad kan worden aanzien als het economische hart van deze regio.^[161]

Behalve doorvoercentrum was Dorestad ook een plek van lokale artisanale productie, waar textiel en glazen kralen werden gemaakt^[162]. Hoewel de geschreven bronnen vaak spreken over de *pallia Fresonica*, zijn er geen directe aanwijzingen dat dit kledingstuk ook effectief in Friesland werd vervaardigd. In Dorestad zelf zijn heel wat weefgewichten gevonden, maar het ging vooral om thuiswevers, hoewel er waarschijnlijk ook gespecialiseerde ateliers bestonden.^[163]

De muntslag te Dorestad vond al plaats vanaf 630 na Christus, maar zou onder de Karolingers een ongekeerde groei kennen.^[164] Vanaf de tweede helft van de 8ste eeuw ving een echte bloeiperiode aan, mede door de interferentie van de Frankische koning. Zo bereikte de muntslag onder Lodewijk de Vrome een ongeziene dimensie: er zouden zo'n 41 à 42 miljoen exemplaren van het type '*Christiana Religio*' geslagen zijn.^[165]

Sociaal

Hoewel Dorestad van oorsprong Fries was, kan het *emporium* niet als 'zuiver Fries' beschouwd worden. Het *emporium* was een grensstad, waardoor verschillende bevolkingsgroepen – waaronder de Franken en de Friezen – er al dan niet permanent verbleven. Bovendien was het in oorsprong Friese Dorestad economisch te belangrijk om door de Frankische overheersers genegeerd te worden.^[166]

Het onderscheid tussen deze groepen was ook ruimtelijk zichtbaar. Er was immers een differentiatie binnen de nederzetting, zodat kan worden gesteld dat Dorestad twee tot drie kernen bevatte. In het noorden was er de inheemse nederzetting, waar de Friese bevolking woonde. Het zuiden, met het Romeinse *castellum* (nu verdwenen), was eigendom van de Frankische machthebbers. Waarschijnlijk was er ook nog een tussenzone (nu verdwenen), die kan worden aanzien als een *joint-venture* van de Franken en de Kerk.^[167] Dit zou ook de verschillende schrijfwijzen van Dorestad/Dorestat kunnen verklaren, waarbij 'Dorestad' afkomstig zou zijn van het Germaanse 'nederzetting bij een gestade (= een strand)', terwijl 'Dorestat' op het *castellum* zou wijzen.^[168]

[160] van Es & Hessing 1994, p. 104-106.

[161] van Es *et al.* 1998, p. 18; van Es & Hessing 1994, p. 110.

[162] Bencard & Jørgensen 1990, p. 582; Willemsen 2010, p. 84.

[163] Brandenburgh 2010, p. 84-88.

[164] van Es *et al.* 1998, p. 15-16; Coupland 2010, p. 90; Lebecq 1986, p. 365-368.

[165] Coupland 2002, p. 224.

[166] Panhuysen 2010, p. 67; Lebecq 1986, p. 365-368; van Es & Hessing 1994, p. 104-105.

[167] van Es & Hessing 1994, p. 98-104.

[168] van Es & Verwers 2015, p. 380.

Ribe

De Deense site Ribe is gelegen aan de Ribe Å, die van oost naar west stroomt en uitmondt in de Waddenzee. Ten westen van de stad wordt het landschap gedomineerd door moerassen, ten oosten van de site zijn er natte graslanden; de gebieden ten noorden en ten zuiden zijn zandvlaktes die niet meer dan 5 à 10 m boven de zeespiegel uitsteken. Ribe zelf ligt daar waar de zandvlakten de rivier raken, op het gemakkelijkste punt om de rivier over te steken richting de natte graslanden.^[169] Een paar km naar het oosten strekte het Farris Woud zich uit, en dit vormde een natuurlijke barrière.^[170]

De oudste fasen van Ribe gaan terug tot ongeveer 700. Tussen 704 en 710 begon de uitbouw van de site, waarbij het regelmatig-geparceleerde stratenplan ontstond. Ribe beschikte in de 8ste eeuw over een ambachtskwartier dat parallel liep aan de rivier. Deze zone was verdeeld in percelen langs beide zijden van een smalle straat. Achter deze zone vonden verschillende activiteiten plaats.^[171] De marktplaats zelf lag op het strand van de Ribe Å. De rivier was te klein om met grote schepen te bevaren. Latere middeleeuwse bronnen vertellen ons dat de schepen langs de kust werden aangemeerd en daar dan werden in- en uitgeladen.^[172]

Opmerkelijk is dat gedurende de eerste drie kwarten van de 8ste eeuw op die percelen geen permanente structuren werden aangelegd. Het is dan ook erg waarschijnlijk dat in deze periode het ambachtskwartier enkel op seizoensbasis werd gebruikt.^[173]

Tijdens de 8ste eeuw stond Ribe onder sterke Friese invloed (bv. Muschelgruspotten, Friese sleutels, Friese plaatsnamen, graven, ...), zodat er discussie is over de Deense dan wel Friese oorsprong van het *emporium*. Waarschijnlijk zijn vele Friezen na de nederlaag tegen Karel Martel naar het noorden gevlucht, en vonden ze in de omgeving van Ribe een veilige haven. Dit zou ook de aanwezigheid van muntslag in Ribe kunnen verklaren, als unicum voor Denemarken, en bij uitbreiding Scandinavië, in die tijd.^[174]

Deze Friezen zouden welkome immigranten zijn geweest, aangezien zij heel wat *know-how* met zich meebrachten. Waarschijnlijk zochten deze Friezen de bescherming van de lokale koning (Angantyr?^[175]) op, die hun toestemming gaf zich in Ribe te vestigen. Dit verzekerde de macht van de koning: hij kon extra taksen heffen en troepen mobiliseren, zeker omdat de koning in tijden van oorlog de echte leider werd in de Noorse Wereld.^[176]

[169] Feveile 2012, p. 111.

[170] Nielsen 2011, pp. 187 en 236.

[171] Feveile, p. 111-112.

[172] Nielsen 2011, p. 165.

[173] Feveile 2012, p. 114.

[174] Nielsen 2011, pp. 194-198, 234-235 en 243-244.

[175] Naylor 2012, p. 17.

[176] Nielsen 2011, p. 243-244.

Het interessantste voor dit artikel is de aanwezigheid van sceatta's. Niet minder dan 46 ex. konden worden ondergebracht in de verschillende fasen van het *emporium*, waarvan maar liefst 36 ex. konden worden toegewezen aan fase C (725-760).^[177] De meerderheid van de sceatta's zijn afkomstig uit het gebied ten noorden van de Ribe Å, waar de seizoensmarkt en het ambachtskwartier gelegen waren.^[178]

In Ribe komen slechts twee types voor, nl. het Wodan/monster-type (Fig. 4) en het stekelvarken-type (slechts 4 of 5). Het gaat hier in beide gevallen om Friese types, geslagen tussen 725 tot het midden van de 8ste eeuw, maar die waarschijnlijk tot 800 hebben gecirculeerd.^[179] Bij de meer dan 200 aangetroffen munten gaat het in meer dan 85% van de gevallen om het Wodan/monster-type, waardoor het mogelijk is dat deze munten in Ribe zelf zijn geslagen.^[180] Deze munten werden ook in de *workshops* zelf aangetroffen.^[181]

Fig. 4 – Serie X, ca. 720-755, waarschijnlijk geslagen in Ribe (schaal 250%).
Met dank aan Bruun Rasmussen. *Numisbids*. 2018.
Bruun Rasmussen Auction 881, lot 1 (1,01 g).
<https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=2847&lot=1>
(geraadpleegd op 4 november 2018)

Kleinere nederzettingen langs de kust en het estuarium van de Schelde

Net zoals de Oost-Engelse kust werd de continentale kust voor het huidige Vlaanderen en Nederland gekenmerkt door een zone van uitwisseling en communicatie, al dan niet verbonden aan (koninklijke) machtscentra in de omgeving.^[182] Net zoals in Engeland werden vanaf de late 7de tot de 9de eeuw importproducten verhandeld op zo goed als elke site in de Vlaamse kustvlakte. Mooie voorbeelden hiervan zijn Uitkerke en Leffinge. De verhandelde goederen beperkten zich niet tot luxeproducten, maar omvatten ook gewone gebruiksvoorwerpen, zoals aarde-

[177] Feveile & Jensen 2000, p. 13-14.

[178] Nielsen 2011, p. 175.

[179] Bendixen 1981, pp. 64 en 66.

[180] Feveile 2012, p. 118.

[181] Bendixen 1984, p. 151.

[182] Thys 2010, p. 169.

werk, textiel, graan en maalstenen.^[183] Anderzijds is het aantal in deze regio gevonden munten relatief beperkt, met uitzondering van Walcheren (931 ex.), Duffel (100 ex.) en Schouwen (91 ex.).^[184]

Sommige van deze sites waren landbouwcentra, zoals Rijnsburg (7de tot midden 8ste eeuw) en Valkenburg-de-Woerd, waarbij een significant deel van de bevolking zich bezighield met artisanale productie, onder controle van een aristocratische familie.^[185]

De opvallendste plek in de Scheldedelta blijft echter het eiland Walcheren, waarop ook Domburg gelegen was. Hier zijn zo'n 200 gouden tremisses (tot de 7de eeuw) en zo'n 900 denarii (late 7de eeuw en 8ste eeuw) aangetroffen. Het zou gaan om de koninklijke villa *Walachrium*, die het centrum was van een gigantisch koninklijk landgoed waar duizenden schapen werden gehouden voor de wolproductie.^[186]

Een interessante site aan de Vlaamse Kust is De Panne. Het is een site met een hoge attestatie van sceatta's (13 ex.), maar er is geen machtscentrum waaraan hij kan worden gelinkt. Sterker nog, ondanks zijn ligging tussen de duinen mag de site niet beschouwd worden als een marktplaats: zijn hoofdfunctie was die van begraafplaats, waarschijnlijk voor een wijdere omgeving van verspreide bewoning. De sceatta's werden hier als grafgiften aangetroffen.^[187]

De Panne kan aldus een interessant licht werpen op twee andere sites die zich eveneens in de duinen bevonden, nl. Domburg en Westschouwen. Een deel van de munten die daar werden aangetroffen, zijn mogelijk ook afkomstig uit grafcontexten.^[188]

DEEL 4

Ad fontes: van tremissis tot sceatta

Zoals eerder aangehaald, begon de Engelse muntslag pas omstreeks 620, gebaseerd op het Merovingische muntsysteem.^[189] Dit vond gelijktijdig plaats met de kerstening van de Kentische en de Northumbrische koning door Merovingische missionarissen. Vanuit deze twee centra verspreidde de muntslag zich met de kerstening.^[190] De muntslag zelf was iets nieuws, en het ontstaan van muntslag verklaren door "koningen slaan nu eenmaal munten" is niet bevredigend. Het

[183] *Idem*, p. 171; Deckers 2010, p. 163.

[184] Deckers 2010, p. 162.

[185] Thys 2010, p. 170.

[186] *Idem*, p. 172.

[187] Deckers 2010, p. 163.

[188] *Idem*, p. 165

[189] Laign & Laign 1979, p. 123.

[190] Higham & Ryan 2015, p. 163.

slaan van munten in edelmetaal is een erg kostelijke bezigheid, iets wat enkel gedaan wordt als er een voordeel uit kan worden gehaald. De implementatie van een dergelijk Merovingisch muntsysteem houdt waarschijnlijk in dat de omstandigheden op het vasteland en op het eiland gelijkaardig moeten zijn geweest, zodat de munten een gelijkaardig nut moeten hebben gediend.^[191]

Het is dus interessant om naar het contemporaine Merovingische Rijk te kijken.

In de periode 575-675 waren in het Merovingische Rijk zo'n 800 muntateliers actief, met meer dan 2.000 gekende *monetarii*. Aangezien deze laatste aan juridictionele normen waren gebonden, moeten deze muntateliers worden aanzien als publieke instellingen: alle goudmunten werden volgens hetzelfde model gemaakt: goud – 1,3 g – een buste op de voorzijde – een kruis op de keerzijde.^[192]

Ook bleven na de Romeinse periode gouden denominaties de waarde-eenheden bij voorkeur in wetteksten. En uit geschreven bronnen blijkt dat goudmunten regelmatig voorkwamen in de context van religieuze devotie.^[193]

Maar deze situatie evolueerde zodanig dat tegen 600 een mechanisme ontstond waarbij private landeigenaars de aanmunting gebruikten om taksen te innen.^[194] Bovendien kon omstreeks dezelfde periode de taak van het innen van taksen naar individuen of instellingen worden overgeheveld.^[195] Daarnaast laat het omzetten van rurale productie in goud toe om private voorraden van rijkdom te laten circuleren, bijvoorbeeld wanneer een landeigenaar zijn rijkdom van het ene landgoed naar het andere wil verplaatsen.^[196]

Vroege Engelse goudmunten vervulden waarschijnlijk verschillende functies die gelijkaardig waren aan die van de Frankische goudmunten. Vaak wordt zelfs aangenomen dat een van de belangrijkste functies van de eerste Engelse goudmunten juridisch van aard was.^[197] Maar natuurlijk zijn er ook andere contexten waarin de goudmunten gebruikt werden, voornamelijk dan voor transacties van grotere schaal, zoals politieke betalingen, giften of handel in luxeproducten.^[198]

Zoals eerder aangehaald, waren deze eerste zilveren munten (bijvoorbeeld de Pada-types) het ultiem resultaat van de geleidelijke devaluatie van de gouden munten. Dat betekent dat het ook erg waarschijnlijk is dat de zilveren en de gouden munten binnen het beoogde gebruik evenveel waard waren.^[199]

[191] Naismith 2014A, pp. 274 en 302.

[192] *Idem*, p. 290-292; Pol 2010, p. 91-92.

[193] Naismith 2014A, p. 286-287.

[194] *Idem*, p. 288.

[195] *Idem*, p. 292.

[196] *Idem*, pp. 288 en 299.

[197] *Idem*, p. 301-302.

[198] Pol 2010, p. 94.

[199] Hines 2010, p. 161; Spufford 1988, p. 27; Metcalf 1994, pp. 63, 66-67 en 77.

Wie sloeg de munten?

Munten werden geslagen door *monetarii*. Uit de pre-sceatta-periode zijn er zo'n 2.000 gekend. Hierboven vermeldden we al dat de muntplaatsen eerder moeten beschouwd worden als een publieke instelling. Dat impliceert een zekere vorm van gezag boven het lokale niveau.^[200] De autorisatie van de muntslag kan *an sich* als een politieke act worden beschouwd: de *monetarii* moeten een lokale macht hebben uitgeoefend, die de munten binnen een bepaalde regio controleerden. Dit was een dubbel proces, want enerzijds maakt de opdrachtgever gebruik van de winst uit de muntslag als lokaal machtselement, maar anderzijds dient de controle op de muntslag ook als een manier om de machtsverhoudingen met het cliënteel te behouden.^[201]

Dit element van controle rond een bepaald machtcentrum is iets wat weerspiegeld wordt in de circulatiepatronen. Zo zien we dat tijdens de secundaire fase van de sceatta's, de regionale munten door hun devaluatie meer uit elkaar groeiden en 'self-contained' valuta werden.^[202] In Engeland is geweten dat sceatta's koninklijke munten waren, die voor de vorsten dienden als opportuniteiten voor extra-inkomsten.^[203] Dit wordt weerspiegeld door de regionale circulatie; zo zien we in de vroege 8ste eeuw dat goed onderscheidbare sceatta's circuleerden, waarbij elke regio haar eigen design had en ook enkel dat design sloeg.^[204]

De vraag is alleen wat de situatie in Groot-Friesland was. De primaire sceatta's zijn daar nauwelijks aangetroffen, en dan voornamelijk in het Grote-Rivierengebied te Domburg. Bovendien lijkt er op basis van losse vondsten een hiaat te bestaan in de muntslag in Groot-Friesland tussen 690 en 720. Maar dit contrasteert sterk met de productie van zowel serie D als E, die in deze regio worden gesitueerd. De onderlinge relatie tussen serie D en E is van groot belang in het begrijpen van de muntslag in Groot-Friesland ten tijde van de sceatta's. Beide zijn in grote hoeveelheden aangetroffen, vooral in Engeland.^[205]

In de primaire fase circuleerden de primaire stekelvarken-types samen met serie D (*runic continental*). Opvallend is echter dat, ondanks het veelvuldiger voorkomen in Engeland, beide muntseries een continentale oorsprong krijgen toebedeeld. Daarbij wordt serie E als Frankisch aanzien, met haar oorsprong in het Grote-Rivierengebied, terwijl serie D wordt toegeschreven aan de Friese koning Radboud.^[206] Immers, na de dood van Radboud liep serie D ten einde, en werd ze verdrongen door serie E, die ook in Friesland (waarschijnlijk in de regio van Wijnaldum) geslagen werd.^[207] Het verschil tussen de twee aanmuntingsplaatsen

[200] Naismith 2014A, p. 290-292; Pol 2010, p. 91-92.

[201] Bruand 1998, p. 51.

[202] Metcalf 1994, p. 301.

[203] *Idem*, p. 640.

[204] Metcalf & op den Velde 2009, p. 281.

[205] *Idem*, pp. 37 en 143-144.

[206] *Idem*, p. 145.

[207] *Idem*, pp. 180-181 en 281.

zette zich echter door tijdens de productie van de secundaire stekelvarken-types, wanneer er twee groepen van subvariëteiten ontstaan (met een gewichtsverschil van 8%), wat het bestaan van deze twee centra lijkt te bevestigen.^[208]

Deze stekelvarken-types impliceren echter een Frankische, koninklijk gecontroleerde muntslag:

- de vier stekelvarken-types hadden een regelmatig design^[209]
- de omvang van de muntslag was enorm in de secundaire fase van de stekelvarken-types (geschat op 30-40 miljoen munten)^[210]
- serie D verdwijnt na de verovering van Friesland.^[211]

De muntslag lijkt dus eerder in de handen van de hogere kringen en instaties te zijn geweest. We moeten er – volgens de auteur van dit artikel – ook van uitgaan dat de muntslag diende om aan de aspiraties van deze groep te voldoen. De auteur gelooft niet dat munten geslagen werden om een munteconomie tot stand te brengen die toegankelijk was voor iedereen en die door iedereen gebruikt diende te worden. In dat opzicht zijn het dus eerder ‘private’ munten, geproduceerd binnen een privaat uitwisselingssysteem.^[212]

Eerder in dit artikel werd administratieve ondersteuning als een belangrijke functie aangeduid: het efficiënt regelen van inkomsten en uitgaven.

Het probleem van deze benadering is echter dat we niet mogen terugvallen op een te ‘eng’ begrip van inkomsten en uitgaven in termen van taxatie. De sceatta's, zeker het stekelvarken-type, werden over een enorme oppervlakte aangetroffen, en hebben dan ook veel onderzoekers doen denken aan internationale en Friese handel. Het is dan ook de moeite waard om hun voorkomen in deze handel te bestuderen.

Sceatta's en de munt-en-markt-economie

Sceatta's voor de internationale handel

Wat meteen opvalt, is de quasafwezigheid van sceatta's op het vasteland in de periode 690-710 (dit komt min of meer overeen met de primaire sceatta's).^[213] Verder komen Engelse sceatta's uit diezelfde periode zo goed als nooit voor in de Lage Landen, met uitzondering van Domburg, waar ze echter slechts 1% van het totale assemblage vormen. Zoals eerder vermeld, lijkt er tussen 690-720 echt een onderbreking te zijn geweest in de handel tussen Engeland en Friesland.^[214]

[208] *Idem*, p. 148-149.

[209] *Idem*, p. 280.

[210] *Idem*, p. 197.

[211] *Idem*, p. 281.

[212] Hendy 1988, p. 30.

[213] Lebecq 2012, p. 244.

[214] op den Velde *et al.* 1984, pp. 122 en 136.

Dorestad wekt ook nog niet de indruk van een belangrijk handels-*emporium* in de periode 690-720. Wel vond er een indrukwekkende kunstmatige ophoging van het gebied plaats, met de implementatie van een systematisch parcellatiesysteem, wat op een centrale macht wijst.^[215] Maar deze nederzetting was gescheiden van de haven op de oever^[216], en er stonden nog maar weinig permanente structuren op de percelen. Ook werden producten die in deze periode zo typerend waren voor de Friese handel niet in Dorestad aangetroffen.^[217]

Het meest opvallende is echter wel dat, na de dood van Radboud, gevolgd door de Frankische verovering van Dorestad en Friesland, in Dorestad de ontwikkeling van een permanente infrastructuur begon, samen met een rectificatie van het parcelleringssysteem.^[218] De Frankische overheersing van Friesland ging vanaf 730 gepaard met een grootschalige productie van sceatta's, weliswaar met een verminderd zilveragehalte.^[219]

Even opmerkelijk is dat de productie van sceatta's abrupt stopt na de munthervorming van Pepijn, toen hij met het edict van Vernon een vast gewichtssysteem invoerde^[220], waardoor we ons ook kunnen afvragen in hoeverre de sceatta's wel degelijk 'Fries' waren, en geen lokaal-Friese variant van de Merovingische denarius. Marc Rogge haalde eerder al de analogie tussen denarii en sceatta's aan.^[221]

Wat soms lijkt te worden vergeten, is dat het gebruik van munten niet noodzakelijk is voor het drijven van handel of het uitwisselen van goederen over het algemeen. Het probleem met munten is dat er nood is aan vertrouwen tussen de handelspartners, iets wat enkel door praktijk wordt bekomen. Goederen in een ruilhandelsysteem daarentegen kunnen onmiddellijk worden geaccepteerd dankzij hun gebruikswaarde.^[222]

Bovendien zouden we de vier Scandinavische steden uit de Viking-periode als voorbeeld kunnen aanhalen: muntgeld werd pas geïntroduceerd na 20 tot 30 jaar van substantiële handelsactiviteiten.^[223]

Ook weten we dat in het Friese gebied zilver werd gewogen en getest met een toetssteen, en voor de zilveren munten was het waarschijnlijk niet anders. Zo zijn er heel wat Friese weegschalen gevonden uit de 8ste tot 10de eeuw, en het lijkt mogelijk dat ook ongemunt edelmetaal bij handelstransacties werd gebruikt.^[224]

[215] van Es & Verwers 2009, p. 321.

[216] *Idem*, p. 320.

[217] van Es & Verwers 2015, p. 381.

[218] *Idem*, p. 383-384.

[219] op den Velde 1984, pp. 136 en 139.

[220] Hendy 1988, p. 38.

[221] Rogge 1994, p. 107.

[222] Skre 2017, p. 278.

[223] *Idem*, p. 294.

[224] Nielsen 2011, p. 185.

Bovendien werden munten in het circulatiegebied van de sceatta's zelden gebruikt in de rurale economie en waren de meeste transacties niet-monetair.^[225]

Ook moeten we de vraag kunnen stellen naar het soort handelaar dat opereerde in de internationale uitwisseling. Het primaire objectief zou dan winstbejag zijn. Daarvoor zou hij met een volle lading waar moeten toekomen op de handelsplek en weer vertrekken met een volle lading (aan geruilde objecten, incl. geld). Maar reizen is gevaarlijk, dus zou het verstandig zijn om milities mee te nemen.^[226]

Bovendien was het volume dat aan boord van een schip kon worden geladen relatief klein. In de geschreven bronnen worden bulkgoederen (op Rijnwijn na) dan ook quasi niet vermeld. Gezien het geringe volume en allerlei gevaren onderweg, moet internationale handel een dure onderneming zijn geweest. Dat betekent dat de handel in bulkgoederen eerder tot de sfeer van korte-afstandshandel moet hebben behoord. Bovendien zou het logischer zijn dat in de gevallen dat bulkgoederen werden verscheept, dit door instellingen gebeurde, en niet door privépersonen.^[227]

De kost van de onderneming van internationale handel doet de vraag rijzen of sceatta's wel geschikt waren voor een dergelijk prijsniveau. Een zilveren munt is immers geen gouden munt^[228], en een sceatta uit de primaire fase (dus met een nog hoog zilveragehalte) was slechts 1/20 van een scilling waard.^[229] Je zou bij wijze van spreken zakken geld nodig hebben om een transactie uit te voeren.^[230]

Wat ook erg opmerkelijk is, is dat gemonetiseerde interactie tussen leden van de elite erg gelimiteerd bleek te zijn, als we de Angelsaksische bronnen moeten geloven. Leden van de elite die geconfronteerd waren met grote uitgaven, vermeden zilveren objecten en verkozen gouden objecten. Als leden van de elite zilvermunten gebruikten, lijkt het eerder om contacten met niet-*peers* te hebben gegaan.^[231]

Als we zouden inzoemen op deze uitwisseling van goud, komen we al snel bij *gift-giving* terecht, waarbij het uitwisselen van geschenken/objecten ook een diepgewortelde sociale dimensie heeft, en al snel vervalt in een competitief *gift-giving*. Het uitdelen van geschenken die de waarde van eender welk tegengeschenk overstegen, was immers een manier om mensen in een afhankelijkheidsrelatie te binden.^[232] Ook de geschreven bronnen getuigen nog van het belang van *gift-giving* in het begin van de 8ste eeuw.^[233]

[225] Lebecq 2012, p. 251.

[226] Nielsen 2011, p. 205.

[227] Unger 1980, p. 61-62; Jones 1993, p. 662.

[228] Jones 1993, p. 661; Hodges 1982, p. 122.

[229] Brooke 1966, p. 5.

[230] Lewis 1978, p. 134.

[231] Naismith 2014B, p. 34-35.

[232] Curta 2006, pp. 672 en 682.

[233] *Idem*, p. 684.

Maar de traceerbare goederen die verhandeld werden in de *emporia* waren bulkgoederen, hoewel we met zekerheid kunnen zeggen dat ook gespecialiseerde productie en uitwisseling van luxemateriaal plaatsvonden. Dorestad was een verdeelcentrum van agrarische en ambachtelijke producten uit het Rijnland.^[234] Bovendien was *Frisia Citerior* waarschijnlijk het grootste afzetgebied, voornamelijk van de minder kostbare waren zoals aardewerk.^[235] Als we naar Ribe zouden kijken, bestaan de belangrijkste exportgoederen uit vee, voedsel, zeehondenvet, bijenwas, textiel en wol, glazen kralen en moerasijzer.^[236] Van Ribe wordt vermoed dat de meerderheid van de (ver)kopers van lokale afkomst moeten zijn geweest, hoewel natuurlijk ook handelaars uit verre streken voorkwamen.^[237]

Maar laten we terugkeren naar de *sceatta*'s. Hierboven vermeldden we al dat ze niet geschikt waren voor de aanschaf van luxeproducten die veeleer in een *gift-giving*-systeem vervat zat, en dat dit hetgeen was waarin de individuele handelaar geïnteresseerd was.^[238] Anderzijds vermeldden we ook al dat de *sceatta*'s geslagen waren door instellingen en machthebbers, en een zeker fiscaal-administratief nut moeten hebben gehad.^[239] Ook hebben we de koninklijke representatie en controle aangetoond in de *emporia* in Engeland en in het Frankische rijk.^[240] Anderzijds wordt er van heel wat van deze *emporia* vermoed dat het ook muntateliers waren, die systematisch meer gebonden werden aan het centrale gezag, dat zijn zenit bereikte tijdens de munthervorming van Pepijn en met de ongeveer gelijktijdige intrede van propaganda op de munten.^[241] Eerder zagen we een intensivering van de handel na 730, waardoor *sceattavondsten* niet enkel toenamen in de *emporia* zelf, maar ook in hun hinterland.^[242] Verder vermeldden we ook dat deze *sceatta*'s een eerder regionaal patroon vertoonden, met uitzondering van de stekelvarken-types en serie D (die later werd vervangen door stekelvarken-types), die samen vanuit Domburg naar Engeland werden getransporteerd.^[243]

Diezelfde stekelvarken-types worden in Engeland gevonden in gebieden langs de kust en de grote rivieren, waar de productie van wol een belangrijke economische functie had vervuld.^[244] Van Domburg zelf wordt aangenomen dat het was gelegen op of in de nabijheid van een koninklijk landgoed, waar op grote schaal

^[234] Lebecq 1986, p. 362; Willemsen 2010, p. 179.

^[235] van Es & Hessing 1994, p. 107.

^[236] Nielsen 2011, p. 198-199.

^[237] *Idem*, p. 203.

^[238] Lewis 1978, p. 134; Curta 2006, pp. 672, 682 en 684.

^[239] Naismith 2014A, p. 273-274.

^[240] Maddicot 2005, p. 12; Hogdes 1983, p. 44; Naylor 2012, p. 17; van Es & Hessing 1994, p. 98-104.

^[241] Hendy 1988, p. 38; Grierson 1991, p. 29; Metcalf 1984A, p. 58; Maddicot 2005, p. 10; Metcalf 1984B, p. 159; Metcalf & op den Velde 2009, p. 180.

^[242] Spufford 1988, p. 28.

^[243] Metcalf 1984A, p. 34; Metcalf & op den Velde 2009, p. 190.

^[244] Metcalf & op den Velde 2009, p. 182.

schapenteelt plaatsvond.^[245] Bovendien getuigt het archeologisch bestand van export en import van bulkgoederen in de *emporía*, waarbij het het meest logisch zou zijn dat die door instellingen zouden worden vervoerd.^[246]

Bovendien was de productie van sceatta's veeleer spasmodisch of waarschijnlijker seizoensgebonden,^[247] waardoor we sowieso al kunnen twijfelen aan de omvang van de muntproductie, want dat kan betekenen dat niet elke stempel volledig werd opgebruikt. De seizoensgebonden productie is naar alle waarschijnlijkheid dan ook gelinkt aan seizoenshandel: men sloeg munten wanneer er nood aan was. Deze handel was dan niet alleen gebonden aan het vaarseizoen, maar waarschijnlijk ook aan de seizoenaliteit van het aanbod van de bulkgoederen.

Graven bieden ons een ander interessant beeld: we zien de erkenning van munten als geld in de primaire fase. Bovendien worden deze munten vooral aangetroffen in de graven van de meer welgestelden in de lokale gemeenschap. Tijdens de secundaire fase komen ze nog nauwelijks voor.^[248] Waarschijnlijk werden de bulkgoederen op de meest nabije seizoensmarkten geruild tegen andere goederen, en kreeg men daarvoor occasioneel uitbetaald in klinkende munt. Naarmate de munten meer in omloop kwamen en ook door de gewone bevolking als betaalmiddel werden aanvaard, verdwenen ze uit de begrafenisrituelen. Deze lage-kosttransacties waren een middel voor de lokale groten om zich te onderscheiden in hun dorpsgemeenschap (vandaar dat ze in een initiële fase als juwelen werden gedragen en meegegeven in het graf), maar het was tegelijkertijd een manier voor instellingen om hun voorraad aan bulkgoederen aan te vullen.

Hoewel de munten weinig tot geen ideologisch/imaginaire boodschappen uitdroegen (ze werden gebruikt in een weeg- en testeconomie)^[249], waren ze wel een goed middel om de uitwisseling tussen de instellingen *an sich* te formaliseren, en was het gebruik ervan administratief overzichtelijker. Hiertoe zou ook het grote verschil in iconografie bijdragen: zo kon elke instelling in een oogopslag haar eigen productie en die van anderen herkennen.

Misschien is Ribe wel het duidelijkste voorbeeld omwille van de grote controle vanuit de heersende instantie. Ribe was waarschijnlijk gesticht door een krijgerkoning.^[250] Denenmarken was op dat moment nog niet gekerstend, en daarom viel de muntslag buiten het bereik van de Frankische en Angelsaksische instellingen.^[251] Toch is er een grote monetaire controle op de muntslag: zo'n 85% van de munten in circulatie waren Wodan/monster-sceatta's (serie X).^[252]

[245] Thys 2010, p. 172.

[246] Unger 1980, p. 61-62; Jones 1993, p. 662; Lebecq 1986, p. 362; Willemsen 2010, p. 179.

[247] op den Velde *et al.* 1984, p. 139.

[248] Scull & Naylor 2016, pp. 207 en 224.

[249] Nielsen 2011, p. 185.

[250] *Idem*, p. 243-244.

[251] te Brake 1978, p. 15; Winroth 2012, p. 103.

[252] Metcalf 1994, p. 276-278.

Verder zijn munten uit die periode in de rest van Jutland erg schaars tot afwezig.^[253] Bovendien werden deze munten ook aangetroffen in de *workshops*, wat aangeeft dat deze ook effectief werden gebruikt in transacties.^[254] Maar de virtuele afwezigheid van sceatta's op het platteland duidt aan dat ze toch eerder een functie vervulden binnen de grenzen van het *emporium*. Waarschijnlijk gaat het hier om een middel van controle op de handel: in Ribe was serie X de enige munt waarmee mocht worden betaald. Mogelijk moest het recht tot handel drijven verkregen worden door een som in de lokale munt te betalen. Deze munten zouden dan moeten worden gekocht bij de heerser, vervulden waarschijnlijk dus een functie binnen de taxatie, en konden ook worden gebruikt om bij te passen tot het juiste bedrag.^[255]

BESLUIT

Het primaire doel van sceatta's zal waarschijnlijk nooit achterhaald worden, maar hun gebruik kan archeologisch wel geattesteerd worden. De eerste zilvermunten ontstonden uit de goudmunten van de voorgaande periode, en erfden daarbij waarschijnlijk hun administratieve functie, die op haar beurt weer een erfenis was van het Laat-Romeins-Merovingisch muntsysteem waarop ze waren gebaseerd.^[256] Hoewel deze zilveren munten geslagen werden door de elite, waren ze niet bestemd voor het gebruik binnen deze groep, aangezien de elite zich bezighield met competitieve *gift-giving*^[257], waarvoor de zilvermunt een te lage waarde had. Ook voor de internationale handel door privépersonen waren deze geldstukken niet geschikt: ze waren niet afgestemd op de handel die door deze mensen bedreven kon worden. Bovendien waren ze geslagen uit eigenbelang van de elite, en moeten we dan ook de primaire functie bij deze categorie zoeken.

De *emporia* waren niet alleen doorvoerhavens van luxeproducten, maar ook seizoensale markten in een breder hinterland, waardoor er ook heel wat bulkgoederen werd verhandeld. De primaire afzetplaats was dan ook dit hinterland.^[258] Deze *emporia* en productieplaatsen waren vaak gelegen in de nabijheid en stonden onder de controle van een koninklijke of geestelijke instelling, die ook de muntproductie voor haar rekening nam. De handel in bulkgoederen werd bijgevolg gedomineerd door deze instellingen. We zien dan ook een gigantische concentratie van Frankische serie E sceatta's in Engeland, in gebieden waar wol te halen viel.^[259] Deze *emporia* waren waarschijnlijk zowel verzamelpunten voor bulkgoederen als gecontroleerde marktplaatsen voor de internationale groten. De lokale bevolking, die hun surplus hier verkocht, zou dan ook af en toe zilveren

[253] Skre 2012, p. 59.

[254] Bendixen 1984, p. 151.

[255] Nielsen 2011, p. 185-186.

[256] Metcalf 1994, p. 66-67; Naismith 2014A, p. 273-274.

[257] Curta 2006, p. 672.

[258] van Es *et al.* 1998, p. 18; van Es & Hessing 1994, p. 110.

[259] Metcalf & op den Velde 2009, p. 182.

munten hebben gekregen in ruil voor hun producten, waardoor deze ook over het hinterland verspreid geraakten, zonder dat er daadwerkelijk sprake was van een munteconomie. Dit wordt goed aangetoond door graven, waarin munten eerst verschenen als niet-monetaire objecten, en pas langzaamaan aanvaard worden als waardemeters.^[260] Door de occasionele betalingen in zilver nam met de *boom* van de muntproductie tijdens de secundaire fase ook het volume van sceatta's in het hinterland toe. Maar de sceatta's bleven *in se* niet gericht op de monetisering van het hinterland. Bovendien weten we dat de *wicefera* in de *emporia* actief waren en toezicht hielden op de transacties binnen het *emporium*. Sterker nog, vanaf de 8ste eeuw is er bewijs vanuit de geschreven bronnen voor de taxatie van handelaars en verkopers.^[261] Het is met andere woorden erg waarschijnlijk dat de primaire functie van de sceatta's te vinden is in de taxatie, waarbij er een som in de eigen munt betaald moest worden om toestemming te krijgen om te handelen, of waarbij er een wisselverplichting was voor buitenlandse munten.

De situatie in Ribe is wellicht de meest geslaagde en doorgedreven vorm van controle op de handel. De munt was een middel van de lokale *warlord* om inkomsten te genereren uit de handel, door sceatta's te laten slaan als toelatingssom, of ter vervanging van andere munten op zijn marktplek. Daarbij konden deze munten ook gebruikt worden als geld om bij te passen^[262], maar ook hier is het onwaarschijnlijk dat ze het primaire middel van uitwisseling waren.

Bibliografie

- Bencard & Jørgensen 1990 = Mogens BENCARD & Lise B. JØRGENSEN, The Foundation of Ribe, *Antiquity* 64, no. 244, p. 576-583.
- Bendixen 1981 = Kristen BENDIXEN, Sceattas and other Coin Finds. In Bencard MOGENS (ed.), *Ribe Excavations: 1970-1976*, vol. 1, p. 63-101, Esbjerg.
- Bendixen 1984 = Kirsten BENDIXEN, Finds of sceattas from Scandinavia. In David HILL & D.M. METCALF (eds.), *Sceattas in England and on the Continent*, p. 151-158, Oxford.
- Bentley 1998 = Jerry H. BENTLEY, Hemispheric Integration, 500-1500 CE, *Journal of World History* 9 no. 2, p. 237-254.
- Brandenburgh 2010 = Chrystel BRANDENBURGH, Textile Production and Trade in Dorestad. In Annemarieke WILLEMSSEN & H. KIK (eds.), *Dorestad in an international Framework: New Research on Centres of Trade and Coinage in Carolingian Times*, p. 83-90, Turnhout.

^[260] Scull & Nailor 2016, p. 224.

^[261] Higham & Ryan 2015, p. 196.

^[262] Nielsen 2011, p. 186.

- Brooke 1966 = George C. BROOKE, *English coins: from the seventh century to present day*, London.
- Bruand 1998 = Olivier BRUAND, Circulation monétaire et pouvoirs politiques locaux sous les Mérovingiens et les Carolingiens (du VIIe au IXe siècle), *Série Histoire Ancienne et Médiévale* 51, p. 47-59.
- Coupland 2002 = Simon COUPLAND, Trading Places: Quentovic and Dorestad Reassessed, *Early Medieval Europe* 11 no. 3, p. 209-232.
- Coupland 2010 = Simon COUPLAND, Boom and Bust at 9th-Century Dorestad. In Annemarieke WILLEMSSEN & H. KIK (eds.), *Dorestad in An International Framework: New Research on Centres of Trade and Coinage in Carolingian Times*, p. 95-104, Turnhout.
- Curta 2006 = Florin CURTA, Merovingian and Carolingian Gift-Giving, *Speculum* 81, no. III, p. 671-699.
- Deckers 2010 = Pieterjan DECKERS, An Illusory Emporium? Small Trading Places around the southern North Sea. In Annemarieke WILLEMSSEN & H. KIK (eds.), *Dorestad in an international Framework: New Research on Centres of Trade and Coinage in Carolingian Times*, p. 58-67, Turnhout.
- Feveile 2012 = Claus FEVEILE, Ribe: emporium and town in the 8th and 9th century. In S. GELICHI & R. HODGES (eds.), *From one sea to another. Trading places in the European and Mediterranean early Middle Ages*, p. 111-122, Turnhout.
- Feveile & Jensen 2000 = Claus FEVEILE & Stig JENSEN, Ribe in the Eighth and Ninth Century: A Contribution to the Archaeological Chronology of Northwestern Europe, *Acta Archaeologica* 71, p. 9-24.
- Grenville 2011 = Astill GRENVILLE, Exchange, Coinage and the Economy of Early Medieval England. In J. ESCALONA & A. REYNOLDS (eds.), *Scale and Scale Change in the Early Middle Ages*, p. 253-272, Turnhout.
- Grierson 1991 = Philip GRIERSON, *Coins of medieval Europe*, London.
- Hall 2011 = R.A. HALL, Recent Research into Early Medieval York and its Hinterland. In Julian D. RICHARDS & John NAYLOR (eds.), *Early Medieval Northumbria: Kingdoms and Communities, AD 450-1100*, p. 71-84, Turnhout.
- Hendy 1988 = Michael HENDY, From Public to Private: The Western Barbarian Coinages as a Mirror of the Desintegration of Late Roman State Structures, *Viator* 19, p. 29-78.
- Henstra 2000 = Dirk Jan HENSTRA, *The evolution of the money standard in medieval Frisia*, Hilversum.
- Higham & Ryan 2015 = Nicholas J. HIGHAM & Martin J. RYAN, *The Anglo-Saxon World*, Yale.
- Hines 2010 = John HINES, Units of account in gold and silver in seventh-century England: scillingas, sceattas and pæningas, *The Antiquities Journal* 90, p. 153-173.
- Hodges 1982 = Richard HODGES, *Dark age economics: the origins of towns and trade AD 600-1000*, London.
- Ijsenagger 2013 = Nelleke L. IJSENNAGGER, Between Frankish Viking: Frisia Frisians In The Viking Age, *Viking and Medieval Scandinavia* 9, p. 69-98.
- Jones 1984 = Gwyn JONES, *A History of the Vikings*, Oxford.
- Jones 1993 = S.R.H. JONES, Transaction Costs, Institutional Change, and the Emergence of a Market Economy in Later-Saxon England, *The Economic History Review: New Series* 46, no. IV, p. 658-678.

- Laign & Laign 1979 = Lloyd LAIGN & Jennifer LAIGN, *Anglo-Saxon England*, London.
- Lebecq 1983 = Stéphane LEBECQ, *Marchands et navigateurs frisons du Haut Moyen Âge*, Lille.
- Lebecq 1986 = Stéphane LEBECQ, Dans l'Europe du Nord des VIIe-IXe siècles : commerce frison ou commerce franco-frison ?, *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 41, no. 2, p. 361-377.
- Lebecq 2012 = Stéphane LEBECQ, Coinage, Trade and the Origins of the English *Emporia*, ca. AD 650-750. In S. GELICHI & R. HODGES (eds.), *From one sea to another. Trading places in the European and Mediterranean Early Middle ages: Proceedings of the International Conference, Comacchio 27th-29th March 2009*, p. 237-266, Turnhout.
- Lewis 1978 = Archibald R. LEWIS, *The Northern Seas: shipping and commerce in Northern Europe AD 300-1000*, New York.
- Loveluck 2012 = Chris LOVELUCK, Central-places, exchange and maritime-oriented identity around the North Sea and western Baltic: AD 600-1100. In S. GELICHI & R. HODGES (eds.), *From one sea to another. Trading places in the European and Mediterranean Early Middle ages: Proceedings of the International Conference, Comacchio 27th-29th March 2009*, p. 123-168, Turnhout.
- Maddicott 2005 = Jr. MADDICOTT, London and Droitwich, c. 650-750: trade, industry and the rise of Mercia, *Anglo-Saxon England* 34, p. 7-58.
- Metcalfe 1984A = D.M. METCALFE, Monetary circulation in Southern England in the first half of the eighth century. In David HILL & D.M. METCALFE (eds.), *Sceattas in England and on the Continent*, p. 27-70, Oxford.
- Metcalfe 1984B = D.M. METCALFE, A note on sceattas as a measure of international trade, and on the earliest Danish coinage. In David HILL & D.M. METCALFE (eds.), *Sceattas in England and on the Continent*, p. 159-164, Oxford.
- Metcalfe 1994 = D.M. METCALFE, *Thrymsas and sceattas in the Ashmolean museum Oxford*, [The Royal Numismatic Society 27], London.
- Metcalfe & op den Velde 2009 = Michael METCALFE & Wybrand OP DEN VELDE, *The Monetary economy of the Netherlands, c. 690-c. 760 and the Trade with England: A Study of the 'Porcupine' Sceattas of Series E*, [Jaarboek voor Munt- en Penningkunde 96], Amsterdam.
- Naismith 2014A = Rory NAISMITH, Gold Coinage and Its Use in the Post-Roman West, *Speculum* 89, no. II, p. 273-306.
- Naismith 2014B = Rory NAISMITH, The Social Significance of Monetization in the Early Middle Ages, *Past & Present* 223, no. I, p. 3-39.
- Naylor 2012 = John NAYLOR, The new *wiks* or *emporia* and the development of a maritime economy in the Northern Seas (7th-9th centuries). In S. GELICHI & R. HODGES (eds.), *From one sea to another. Trading places in the European and Mediterranean Early Middle Ages: Proceedings of the International Conference, Comacchio 27th-29th March 2009*, p. 237-266, Turnhout.
- Nielsen 2011 = Svend NIELSEN, The Socio-economy of an Urban Site. In *Ribe Excavations: 1970-1976*, vol. 6, p. 165-267, Esbjerg.
- op den Velde *et al.* 1984 = W. OP DEN VELDE, W.J. DE BOONE & A. POL, A survey of sceatta finds from the Low Countries. In David HILL & D.M. METCALFE (eds.), *Sceattas in England and on the Continent*, p. 117-145, Oxford.

- Panhuisen 2010 = Raphaël PANHUYSEN, *Intermezzo: In Search of the People of Dorestad*. In Annemarieke WILLEMSEN & H. KIK (eds.), *Dorestad in an international Framework: New Research on Centres of Trade and Coinage in Carolingian Times*, p. 64-68, Turnhout.
- Pol 2010 = Arent POL, *Madelinus and the Disappearing of Gold*. In Annemarieke WILLEMSEN & H. KIK (eds.), *Dorestad in an international Framework: New Research on Centres of Trade and Coinage in Carolingian Times*, p. 91-94, Turnhout.
- Roesdahl 2016 = Else ROESDAHL, *The Vikings*, London.
- Rogge *et al.* 1994 = Marc ROGGE, Luk BEECKMANS & A. DECKNOCK, *Geld uit de grond: 2000 jaar muntgeschiedenis in Zuid-Oost-Vlaanderen* [Publicaties van het Provinciaal Archeologisch Museum van Zuid-Oost-Vlaanderen], Zottegem.
- Scull & Naylor 2016 = Christopher SCULL & John NAYLOR, *Sceattas in Anglo-Saxon Graves*, *Medieval Archaeology* 60, no. II, p. 205-241.
- Skre 2012 = Dagfinn SKRE, *Markets, towns and currencies in Scandinavia ca. AD 200-1000*. In S. GELICHI & R. HODGES (eds.), *From one sea to another. Trading places in the European and Mediterranean Early Middle Ages: Proceedings of the International Conference, Comacchio 27th-29th March 2009*, p. 47-64, Turnhout.
- Skre 2017 = Dagfinn SKRE, *Monetary Practices in Early Medieval Western Scandinavia (5th-10th Centuries)*, *Medieval Archaeology* 61, p. 277-299.
- Spufford 1988 = Peter SPUFFORD, *Money and its use in medieval Europe*, Cambridge.
- Stenton 1971 = F.M. STENTON, *Anglo-Saxon England*, [The Oxford History of England 2], Oxford.
- te Brake 1978 = William H. TE BRAKE, *Ecology and Economy in Early Medieval Frisia*, *Viator* 9, p. 1-29.
- Tys 2010 = Dries TYS, *The Scheldt Estuary as a Framework for Early Medieval Settlement Development*. In Annemarieke WILLEMSEN & H. KIK (eds.), *Dorestad in an international Framework: New Research on Centres of Trade and Coinage in Carolingian Times*, p. 168-176, Turnhout.
- Unger 1980 = Richard W. UNGER, *The Ship in the Medieval Economy*, London.
- van Egmond 2000 = Wolfert VAN EGMOND, *Converting Monks: Missionary Activity in Early Medieval Frisia and Saxony*. In Armstrong GUYDA & Ian N. WOOD (eds.), *Christianizing Peoples and Converting Individuals*, p. 37-46, Turnhout.
- van Es *et al.* 1998 = Willem A. VAN ES, J. VAN DOESBURG & I.B.S. VAN KONINGSBRUGGEN, *Van Dorestad naar Wijk bij Duurstede: het ontstaan van een stad in het spanningsveld tussen Friezen en Franken, graven en bisschoppen, ca. 600-1550 na Chr.*, Abcoude.
- van Es & Hessing 1994 = Willem A. VAN ES & W.A.M. HESSING (eds.), *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland: van Traiectum tot Dorestad 50 v.C.-900 n.C.*, Utrecht.
- van Es & Verwers 1980 = Willem A. VAN ES & W.J.H. VERWERS. *Excavations at Dorestad. 1: The Harbour: Hoogstraat 1* [Nederlandse Oudheden 9], Amersfoort.
- van Es & Verwers 2009 = Willem A. VAN ES & W.J.H. VERWERS. *Excavations at Dorestad. 3: Hoogstraat 0, II-IV*, [Nederlandse Oudheden 16], Amersfoort.
- van Es & Verwers 2015 = Willem Albertus VAN ES, *Excavations at Dorestad. 4: The settlement on the River Bank Area*, [Nederlandse Oudheden 18], Amersfoort.

Willemsen 2010 = Annemarieke WILLEMSEN, Dorestad Discussed: Connections and Conclusions. In Annemarieke WILLEMSEN & H. KIK (eds.), *Dorestad in an international Framework: New Research on Centres of Trade and Coinage in Carolingian Times*, p. 177-184, Turnhout.

Willemsen 2012 = Annemarieke WILLEMSEN, Dorestad: a medieval metropolis. In S. GELICHI & R. HODGES (eds.), *From one sea to another. Trading places in the European and Mediterranean Early Middle Ages: Proceedings of the International Conference, Comacchio 27th-29th March 2009*, p. 65-80, Turnhout.

Williams 2010 = Gareth WILLIAMS, The Influence of Dorestad Coinage on Coin Design in England and Scandinavia. In Annemarieke WILLEMSEN & H. KIK (eds.), *Dorestad in an international Framework: New Research on Centres of Trade and Coinage in Carolingian Times*, p. 105-113, Turnhout.

Winroth 2012 = Anders WINROTH, *The Conversion of Scandinavia*, Yale.

Bijlage – Vermelde sites

